

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему «Військова та громадсько-політична діяльність Михайла Омеляновича-Павленка»

Виконав: студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Ланда Ян Ігорович

Керівник: Журавльов Денис Володимирович

Рецензент: Ховтура Анастасія Сергіївна

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ І. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО НА СЛУЖБІ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ.....	12
РОЗДІЛ ІІ. ГЕНЕРАЛ М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО – КОМАНДУЮЧИЙ ГАЛИЦЬКОЮ АРМІЄЮ.....	33
РОЗДІЛ ІІІ. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО ЯК ОЧІЛЬНИК ДІЄВОЇ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ.....	60
ВИСНОВКИ.....	93
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	96

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю ґрунтовного переосмислення Української революції 1917–1921 рр. та її діячів у зв'язку з повномасштабним вторгненням Російської Федерації в Україну. Однією з ключових постатей цього періоду був генерал Михайло Володимирович Омелянович-Павленко (1878–1952) – командувач Галицької армії та Дієвої армії УНР, учасник Першого зимового походу, військовий стратег і громадсько-політичний діяч.

Народжений у шляхетній родині, він отримав класичну військову освіту в Російській імперії, але після 1917 р. приєднався до боротьби за незалежність України. Його військове керівництво відіграло важливу роль у протистоянні з більшовицькими та польськими військами. Після поразки УНР Омелянович-Павленко став активним діячем української еміграції, залишивши по собі важливі мемуари.

Попри зростаючий інтерес до військових лідерів УНР, діяльність Омеляновича-Павленка залишається недостатньо вивченою. Аналіз його життєвого шляху допоможе краще зрозуміти військово-політичні процеси України ХХ століття та роль особистості в історичних подіях.

Об'єктом дипломної роботи є особа М.Омеляновича-Павленка та його військова та громадсько-політична діяльність.

Предметом дипломної роботи є військова, громадська та політична діяльність генерала М.Омеляновича-Павленка.

Хронологічні рамки дослідження визначаються роками активної військової та громадсько-політичної діяльності М. Омеляновича-Павленка 1898 – 1920: від вступу до Павловського військового училища до інтернування.

Територіальні межі дипломної роботи обумовлені життєвим шляхом М. Омеляновича-Павленка, від Тифлісу до Мукдену, від Києва до Вісли.

Мета дипломної роботи полягає у здійсненні цілісного системного аналізу військової та громадсько-політичної діяльності генерала М.

Омеляновича-Павленка у контексті національно-визвольного руху українського народу першої половини ХХ ст.

Дослідницькі завдання:

- формування світогляду та професійної кар'єри М.Омеляновича-Павленка в російській армії;
- участь М. Омеляновича-Павленка у розбудові українського війська під час правління Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П.Скоропадського;
- внесок М. Омеляновича-Павленка у розбудову Галицької армії, її реорганізацію та діяльність на чолі галицького війська у боях українсько-польської війни 1918–1919 рр.;
- дії командарма М. Омеляновича-Павленка під час Зимового походу та останніх боїв 1920 р.;

Методологічною основою дослідження є принципи історизму, об'єктивності та системності, а також біографістика. Проблемно-хронологічний метод допомагає простежити етапи життєвого шляху генерала та їхній вплив на його діяльність. Аналіз історичного контексту дозволяє зрозуміти суспільно-політичні умови, які формували його світогляд.

Дослідження військової та громадсько-політичної діяльності Михайла Омеляновича-Павленка вимагає комплексного підходу, що поєднає традиційні історичні методи з біографічним аналізом. В Україні все ще бракує інтелектуальних біографій – праць, які не лише реконструюють події, а й досліджують особистість, її ідейний розвиток та вплив на історичні процеси.

Залучення архівних матеріалів та мемуарної спадщини Омеляновича-Павленка сприятиме комплексному висвітленню його ролі в історії України. Біографічний метод дає змогу показати генерала не лише як учасника подій, а й як особистість, що усвідомлено впливала на процеси державотворення та військової боротьби.

Наукова новизна дослідження полягає у постановці та розробці актуальної проблеми, яка не отримала багатостороннього висвітлення в

історичній науці. Комплексно досліджено основні напрямки військової та громадсько-політичної діяльності генерала М.Омеляновича-Павленка у контексті національно-визвольного руху українського народу першої половини ХХ ст.

Історіографія

Написання наукового дослідження вимагало залучення широкого кола джерел та літератури, різних за походженням та інформаційними можливостями.

Історіографічний доробок, присвячений військовій та громадсько-політичній діяльності М. Омеляновича-Павленка, згруповано й розподілено на кілька груп. Загалом історіографію щодо висвітлення постаті М. Омеляновича-Павленка можна поділити так: дослідження української діаспори, радянські роботи, праці зарубіжних істориків та сучасні вітчизняні дослідження з даної тематики.

Перші праці з історії Української революції з'явилися серед української діаспори вже у 1920-х роках. Автори, в основному активні учасники боротьби, дали перші характеристики діям М. Омеляновича-Павленка у ході подій 1917-1921 рр.¹ Проте дослідники в основному обмежувалися лише побіжним оглядом історії та не вдавалися у подробиці. Наприклад, Д. Долинський про Зимовий похід зазначив лише наступне: «На Херсонщину подався Омелянович-Павленко, остання надія наддніпрянського уряду»².

Спробу детального дослідження життєвого шляху М.Омеляновича-Павленка ще за життя бувшого командарма здійснили члени Союзу українських вояків, підготувавши у 1948 р. ювілейну брошуру з нагоди 70-літнього ювілею генерала³. У короткій біографії вперше були опубліковані подробиці з особистого життя та військово-наукової діяльності генерала.

¹ Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (серпень, 1919) / Лука Мишуга. – Відень : Українського прапору, 1920. – 27 с.

² Долинський Д. Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920 / Д. Долинський. – Вінніпег : Руська книгарня, 1920. – 246 с.

³ Генерал-полковник М. Омелянович-Павленко, 1878-1948 (3 нагоди 70-літнього ювілею). – [Б. м.], 1948. – 18 с

У 1960 – 1970-х рр. у часописах «Тризуб» (Париж), «Вісті комбатанта» (Торонто) було опубліковано чимало спогадів та статей учасників Зимового походу. Серед них слід згадати, зокрема, статтю начальника штабу командуючого Зимовим походом А. Долуда «Зимовий похід 1919 – 1920 рр.»¹.

У 1960-х рр. вийшли друком роботи О. Думіна (А. Крезуба)² й І. Нагаєвського³ з історії Української революції. Ісидор Нагаєвський, описавши події в Україні 1917 – 1921 років, зауважив, що натхнена праця М.Омеляновича-Павленка і Є. Мишківського перетворили УГА у «високоєфективну ідейну армію»⁴.

Помітний внесок у дослідження доби національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. та УГА зробив український військовий історик Л. Шанковський. Автор за матеріалами преси, мемуарами та іншими джерелами систематизував статистичні і хронологічні дані військових операцій Дієвої армії УНР під керівництвом М. Омеляновича-Павленка⁵.

У ґрунтовному дослідженні «Українська Галицька Армія» Л. Шанковський аналізує хід подій, умови формування й збройної боротьби та поразки армії ЗУНР⁶. Автор першим надав історіографічний аналіз праць, що висвітлюють діяльність М.Омеляновича-Павленка на чолі УГА. Сам же автор, на відмінну від більшості емігрантських дослідників історії УГА, вважає, що критика генерала є безпідставною.

Окремо слід виділити дослідження, в яких згадується діяльність М.Омеляновича-Павленка в еміграції, під час Другої світової війни та по її завершенні. Брак джерел не дозволив українським історикам в еміграції присвятити окреме дослідження генералу М. Омеляновича-Павленку.

¹ Долуд А. Зимовий похід 1919-1920 рр. / А. Долуд // Український комбатант. – 1958. – № 7. – С. 42-49.

² Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 / А.Крезуб. – Нью-Йорк : Око, 1966. – 179 с.

³ Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с. – (Науково-популярне видання).

⁴ Там само.

⁵ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Лев Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.

⁶ Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Военно-історична студія)

У 1985 р. було опубліковано ґрунтовне 2-томне дослідження В. Маруняка, присвячене історії української еміграції після Другої світової війни¹. Автор описав роботу генерала М. Омеляновича-Павленка в еміграції по завершенні Другої світової війни.

Незважаючи на продовження вивчення діяльності М. Омеляновича-Павленка у діаспорній історіографії, історики діаспори в основному згадують особу М. Омеляновича-Павленка у контексті історичних подій, не створивши окремого цілісного дослідження.

Зовсім по іншому описували і оцінювали здобутки українських генералів і старшин у Радянському Союзі. Більшовицький режим, перетворивши історію в потужну ідеологічну зброю, відвів дослідженню подій 1917 – 1921 рр. чільне місце в радянській історіографії.

М. Какурін разом з В. Меліковим у праці «Гражданская война в России: Война с белополяками» на основі архівних документів детально дослідив хід радянсько-польської війни 1920 р.²

Серед зарубіжної історіографії слід виділити польські та російські дослідження.

Сучасна російська історична наука, очевидно, дослідження відомих постатей українського визвольного руху не вважає актуальним завданням. Тому на сьогоднішній день в роботах російських істориків можна віднайти лише епізодичні згадки чи короткі біографічні дані присвячені М. Омеляновичу-Павленкові.

С. Волков у праці «Трагедия русского офицерства»³ дослідив стан офіцерського корпусу під час революції 1917 р. Окремо автор розглянув мотиви та кількість офіцерів, які перейшли на службу до Української Народної Республіки. Зокрема, згадано братів Михайла та Івана Омеляновичів-Павленків.

¹ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні : в 2 т. / В. Маруняк. – Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985. – Т. 1 : Роки 1945 – 1951. – 1985. – 432 с

² Какурін Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Николай Какурин, Владимир Меликов. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 730 с. – (Военно-историческая библиотека)

³ Волков С. В. Трагедия русского офицерства / Сергей Владимирович Волков. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2002. – 509 с. – (Научнопросветительное издание).

Західні історики через брак архівних матеріалів досліджують в основному загальні проблеми української історії. Тому їхні праці можуть бути використанні для критичного погляду на історичний фон, у якому жив М.Омелянович-Павленко. Історик Дж. Бредлі, описуючи бої Дієвої армії УНР у 1918-1920 рр., згадує генерала М.Омеляновича-Павленка як командарма але не аналізує його діяльність¹.

Одним з перших польських дослідників, який звернувся до проблеми українсько-польської війни 1918 – 1919 рр., став військовий історик В. Гуперт².

Група польських істориків (А. Колянчук, З. Карпусь та Я.Бруські) звернула свою увагу на дослідження української еміграції у Польщі³⁴⁵⁶. Зокрема, Я. Бруські у своїх працях докладно описав протистояння М.Омеляновича-Павленка і С.Петлюри.

Кінець 80-х – початок 90-х років для української історіографії характеризувався відкриттям засекречених архівних фондів та введенням до наукового обігу невідомих раніше історичних матеріалів, що дало можливість позбутися ідеологічних нашарувань радянської епохи.

Лише з 1995 р. почали з'являтися перші дослідження присвячені генералітету новітньої історії України. Так львівські історики О. Колянчук, М.Литвин та К. Науменко у праці «Генералітет українських визвольних змагань»⁷ одними з перших в незалежній Україні помістили коротку біографію генерала М. Омеляновича-Павленка.

¹ Bradley J. The Civil War in the Ukraine / J. Bredly. – London, 1975. – 275 pg.

² Hupert W. Zajęcie Matopolski Wschodniej i Wołynia w roku 1919 / W.Hupert. – Lwow, Warszawa, 1928. – 107 s.

³ Bruski J. J. Petlurovcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924) / Jan Jacek Bruski. – Kraków : Wydawnictwo ARCANA i Jan Jacek Bruski, 2000. – 600 s.

⁴ Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919 – 1920 / Zbigniew Karpus // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 235 – 246.

⁵ Karpus Z. Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924 / Zbigniew Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 210 s.

⁶ Kolańczuk A. Żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920 – 1924) / Aleksander Kolańczuk // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 273 – 307

⁷ Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біограми генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.

У 2005 р. було опубліковано дослідження А. Кентія «Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956»¹. Автор описав співпрацю генерала М.Омеляновича-Павленка з Українським народним козацьким товариством, Групою української національної молоді, Українським військовим союзом та Українським військово-науковим товариством.

Серед низки українських дослідників постаті М. Омеляновича-Павленка слід виокремити М. Ковальчука. Історик у 2005 р. опублікував статтю «Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920 – 1921 рр.», у якій розглянув проблему пов'язану з намаганням вищого армійського командування в 1920-1921 рр. встановити військову диктатуру².

Результатом роботи цього історика стала ґрунтовна монографія «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське протистояння»³. Автор на основі архівних матеріалів дослідив українсько-білогвардійське збройне протистояння 1919 р. Крім того, було проаналізовано діяльність М.Омеляновича-Павленка під час українсько-білогвардійських переговорів і під час боїв на українсько-білогвардійському фронті.

У 2006 р. М. Ковальчук став упорядником, автором передмови та коментарів спогадів генерала М. Омеляновича-Павленка⁴. Дослідник віднайшов та вперше опублікував досі невідому п'яту частину спогадів «Останній відворот». Автор на основі широкої архівної бази описав весь життєвий шлях генерала.

У 2010 році вийшла наукова дисертація авторства С. Образцова «Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878

¹ Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956 / А.В.Кентій. – К. : Державний комітет архівів України, 2005. – Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920 – 1942. – 2005. – 332 с. – (Історико-архівні нариси)

² Ковальчук М. А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920-1921 рр. / Михайло Анатолійович Ковальчук // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 97-107.

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія).

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання).

-1952 pp.)”, у якій автор детально досліджує постать М. Омеляновича-Павленка та його життєвий шлях¹.

Отже, з набуттям Україною незалежності значно зросла увага до особи М. Омеляновича-Павленка у історіографії. Це у свою чергу підкреслює необхідність більш ґрунтовного дослідження ролі командарма в українській історії.

Джерельна база. Необхідність детального всебічного аналізу багатогранної діяльності М.Омеляновича-Павленка спонукала до пошуку відповідної джерельної бази. Джерела, які стосуються військової та громадсько-політичної діяльності генерала М. Омеляновича-Павленка, можна поділити на документальні, пресові і мемуарні.

З метою виявлення оптимальної сукупності джерел, необхідної для всебічного вивчення поставленої проблеми, були опрацьовані фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного історичного архіву України, м. Львів та Галузевого державного архіву Служби Безпеки України.

Основоположне значення для дослідження військової та громадсько-політичної діяльності М.Омеляновича-Павленка мають документи, які зберігаються у ЦДАВО України. Найбільше матеріалів про участь в українських визвольних змаганнях містить особистий фонд М. Омеляновича-Павленка під № 4012 ЦДАВО України².

Велику групу джерел становлять документи та матеріали, які дають можливість аналізувати діяльність М.Омеляновича-Павленка під час української визвольної війни 1917 – 1921 рр. Накази, оперативні зведення та інші документи військових кампаній 1919 – 1920 рр. знаходяться в фондах 1075 (Військове міністерство Української Народної Республіки) та 1078 (Головне

¹ Образцов С. В. Військова та громадсько-політична діяльність М. Омеляновича-Павленка (1878 -1952 рр.) : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Образцов С. В. – Київ, 2010. – 221 с.

² Спр. 1. Короткий життєпис. 1938 р., 1 арк

управління Генерального штабу УНР) дають змогу описати діяльність М.Омеляновича-Павленка на чолі Запорізької групи.

У комплексі опублікованих джерел можна виділити: збірники документів, довідкові матеріали, періодична преса, мемуари та спогади.

Документи пов'язані з діяльністю М. Омеляновича-Павленка на чолі Дієвої армії УНР, які не збереглися до наших днів, можна знайти опублікованими на сторінках різних емігрантських видань. Зокрема, інформація про останні бої військ УНР на чолі з М.Омеляновичем-Павленком знаходиться у збірнику під редакцією В. Сальського «Українсько-московська війна 1920 року»¹. Перебіг Зимового походу для Дієвої армії УНР на чолі з генералом М.Омеляновичем-Павленком освітлюють опубліковані документи у додатках до праці О. Доценка «Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920)»².

Для об'єктивного аналізу діяльності М. Омеляновича-Павленка на чолі Дієвої армії УНР були залучені директиви командування Червоної армії та інші джерела військового характеру.

Документи дозволяють відтворити плани та задуми військових операцій М.Омеляновича-Павленка, втілення їх у життя та перебіг бойових дій. накази, оперативні зведення, телеграми, розмови по прямому дроту, рапорти, реляції та журнали бойових дій.

Матеріали періодичної преси. Періодику слід розглядати у наступній послідовності: газети та вісники часів Російської імперії та республіки³, періодичні видання українського визвольного руху⁴, радянська періодика⁵, газети та журнали української еміграції⁶.

¹ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с.

² Доценка О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценка. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання)

³ Армейский Вестник: Издаваемый при Штабе Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта. – Б/м. вид. (Действ. Армия). – Январь – Май 1917 г.

⁴ Військовий вісник: Орган генерального секретарства військових справ Української Народної Республіки. – К. – Грудень 1917 р

⁵ Вісті Ради: орган полтавської ради робітничих, вояцьких та селянських депутатів. – Полтава. – Березень 1918 р.

⁶ Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном. – Відень, Прага. – Березень 1923 р

Наступна велика група джерел – це документи особистого походження або наративні джерела: спогади, листування і щоденники безпосередніх учасників подій, які висвітлювали та характеризували побачене і пережите. Документи особистого походження у свою чергу були розглянуті наступним чином: спогади часів визвольних змагань 1917 – 1921 рр.; мемуари, які освітлюють життя в еміграції та Другій світовій війні. При використанні спогадів були враховані умови, у яких вони були написані й опубліковані, та суб'єктивне сприйняття різними людьми певних подій і явищ.

Найбільше збереглося спогадів про діяльність М.Омеляновича-Павленка в мемуарах учасників визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Зокрема, у 1924 р. у Харкові була опублікована робота побратима по збройній боротьбі Ю.Тютюнника «З поляками проти України»¹.

Аналітичні праці М. Омеляновича-Павленка «Українсько-польська війна 1918-1919»² і «Зимовий похід»³ вийшли друком у 1929 р. і 1934 р. відповідно. Генерал описав свою діяльність на посаді командуючого галицькими військами ЗУНР і Дієвої армії УНР. Велику цінність представляють документи, які Михайло Володимирович використав у своїй роботі. Праці генерала містять чітку інформацію про воєнні операції та плани, детальну оцінку стратегічного і політичного положення.

Важливим джерелом є спогади П.Феденка, який докладно описав процес командування армією УНР під час Першого Зимового походу⁴.

Серед спогадів, які освітлюють життя та діяльність М. Омеляновича-Павленка в еміграції та під час Другої світової війни, слід виділити спогади генерала М. Капустянського⁵. Автор у спогадах «Пригадалося» описує історію Української Головної Ради Комбатантів, яку очолив М.Омелянович-Павленко

¹ Тютюнник Ю. З поляками проти України / Юрко Тютюнник. – Харків : Державне видавництво України, 1924. – 101 с.

² Омеляновича-Павленко М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 / Михайло Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 72 с.

³ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / Михайло Омелянович-Павленко. – Каліш : Українське Воєнне Історичне Товариство, 1934. – 195

⁴ Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр. / Панас Феденко. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті : Свобода, 1972. – 79 с.

⁵ Капустянський М. Військова підготовка ОУН / М. Капустянський // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – Б. м.: Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. – С. 130-140.

Таким чином, джерельна база є репрезентативною.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Загальний обсяг дипломної роботи становить 146 с.

РОЗДІЛ І. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО НА СЛУЖБІ В РОСІЙСЬКІЙ АРМІЇ

Михайло Володимирович Павленко народився 8 грудня 1878 року; він походив зі шляхетної родини, що проживала в Тифліській губернії. Його батько, Володимир, був нащадком задунайських козаків і мав чин штабс-капітана в армії Російської імперії. Мати ж, Олександра Олександрівна, вела свій рід від грузинських князів Русієвих-Корчешевих¹. Після смерті чоловіка вона вдруге одружилася, її обранцем став барон генерал-майор Ф. Таубе, який обіймав значні посади в армійській структурі².

Іван, молодший брат Михайла, також обрав військову службу: він здобув освіту у Михайлівському артилерійському училищі, досягнув звання полковника³ та у 1917 році вступив до лав Армії УНР. Родина Павленків мала глибокі військові корені, що сягали часів козацтва, а серед предків були осавули та старшини⁴. На їхньому родовому гербі красувався запорожець з мушкетом. Родичі як по лінії батька, так і матері, також займали помітні посади. У Російській імперії спадковість офіцерської професії була досить поширеним явищем.

У 1886 році родина переїхала до Хабаровська. Двома роками пізніше, у 1888-му, десятирічний Михайло розпочав навчання в підготовчій школі при Сибірському кадетському корпусі в Хабаровську⁵. У 1890-му його перевели до основного Сибірського кадетського корпусу, що знаходився в Омську. Кадетські корпуси тих часів давали якісну освіту, цілком порівнянну з

¹ Генерал-полковник М. Омелянович-Павленко, 1878-1948 (3 нагоди 70-літнього ювілею). – [Б. м.], 1948. – 18 с., с.4

² Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр./ Панас Феденко. – Нью-Йорк, Джерсі Сіті : Свобода, 1972. – 79 с., с. 30

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське збройне протистояння: {наук. монографія}/ Михайло Ковальчук. - Київ: Темпора, 2006. - 575 с., с. 9

⁴ Кривошея В. Нашадки козацько-старшинських родів на фронтах революції та громадянської війни 1917-1920 рр. / Володимир Кривошея // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції [«Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття»], (м, Київ, 20-21 листопада 2007 р.) / редкол. : Литвин В. М. (голова) [та ін.]. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 515-568., с. 517

⁵ Воробьева А. Ю. Кадетские корпуса в России в 1732-1917 /А.Ю.Воробьева. – М. : АСТ, 2003. – 62с. – (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»), с. 61

цивільними гімназіями та реальними училищами¹. Значна увага в навчальній програмі приділялася фізичному розвитку кадетів. У 1898 році, успішно закінчивши корпус, Михайло вступив до одного з найпрестижніших військових закладів імперії – Павловського училища в Санкт-Петербурзі.

Павловське військове училище готувало майбутніх офіцерів піхоти. Навчальний курс тривав два роки, відзначався високою інтенсивністю і зараховувався як дійсна військова служба. Ключовою метою закладу було формування військово-наукових знань та виховання в юнкерів почуття обов'язку, честі й суворой дисципліни. Атмосфера в училищі була серйозною, вишкіл – показовим, а вимоги до дисципліни – надзвичайно високими². За видатні успіхи в навчанні та службі Павленко був відзначений ювілейним знаком³ та отримав звання унтер-офіцера, а згодом і портупей-юнкера⁴.

Він завершив навчання у 1900 році, отримавши диплом I розряду⁵, що відкривало шлях до служби у престижних гвардійських полках. 9 серпня 1900 року йому присвоїли перший офіцерський чин підпоручика та скерували для подальшої служби до Лейб-гвардії Волинського полку⁶, місцем дислокації якого була Варшава⁷. Прибувши до полку 12 вересня, він отримав призначення молодшим офіцером у 8-у роту⁸.

Служба в гвардійському полку стала визначальним періодом у становленні його як офіцера та особистості. Система виховання особового складу базувалася на суворій дисципліні, вимогливості до виконання обов'язків, турботі про нижніх чинів та дотриманні коректних стосунків між

¹ Воробьева А. Ю. Кадетские корпуса в России в 1732-1917 / А.Ю.Воробьева. – М. : АСТ, 2003. – 62с. – (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»), с.14-15

² Леман И. По барабану (Изъ воспоминаний юнкера) / И. Леман.

³ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁴ Военная энциклопедия : в 18 т. / [под редакцией К. И. Величко]. –П., 1911– 1915. – Т. 16. – 1914. – 366 с., с.234

⁵ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁶ Там само

⁷ Горохов Ж. Русская императорская гвардия / Жерар Горохов. – Париж, 1986. – 398 с, с. 324

⁸ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

військовослужбовцями. Через рік, 13 липня 1901 року, його остаточно перевели до штату полку, зберігши старшинство у чині з 9 серпня 1900 року¹.

25 вересня 1901 року його було призначено помічником завідувача навчальної команди полку², яка займалася підготовкою унтер-офіцерів. За час служби Павленко зарекомендував себе як грамотний стройовий офіцер, багато читав, активно цікавився військовою теорією та наукою. У 1903 році він успішно пройшов курс з кулеметної справи³.

У лютому 1904 року вибухнула російсько-японська війна. Як і чимало інших офіцерів, Павленко прагнув потрапити на фронт. Після неодноразових рапортів його прохання задовольнили, перевівши до 53-го Волинського піхотного полку. Наказ про його переведення з одночасним присвоєнням звання поручика був виданий 6 жовтня 1904 року⁴. До нового місця служби він прибув 14 листопада, а вже 27 листопада його було відряджено до 58-го піхотного Празького полку, куди він прибув 4 грудня⁵. Цей полк брав участь у бойових діях у складі різних тимчасових військових загонів.

8 січня 1905 року поручика Павленка було призначено командувати пішою охотницькою командою полку⁶. Ці спеціальні підрозділи комплектувалися з добровольців і призначалися для виконання особливо ризикованих завдань (глибока розвідка, швидкі марші в тилу ворога, інженерні роботи)⁷. Бійці-охотники проходили ретельну підготовку і діяли на найнебезпечніших ділянках фронту, що вимагало від їхнього командира неабиякої ініціативи та самостійності. Для Павленка це був надзвичайно цінний досвід командування. Його призначенню на цю посаду посприяли й високі показники у стрільбі. Ще у 1904 році він був удостоєний Імператорської

¹ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

² Там само

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія).

⁴ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁵ Там само

⁶ Там само

⁷ Веселовский Охотничьи команды [Електронний ресурс] / Веселовский // Военный сборник. – 1897. – т. ССXXXV.

нагороди за влучність¹. Після завершення війни стрілецькій підготовці в армії надавали ще більшої уваги. Павленко продовжував удосконалювати свої стрілецькі навички і в 1906 році знову здобув Імператорську нагороду².

У ніч проти 12 січня 1905 року російська армія розпочала наступ. Команда під командуванням Павленка брала активну участь у боях, зокрема, 12 січня її бійці зайняли село Бейтайци³. За ці бойові дії Павленко був відзначений орденом Св. Станіслава III ступеня та орденом Св. Анни IV ступеня з написом «за хоробрість»⁴. У ніч на 18 січня Празький полк витримав запеклу атаку японських військ.

14 лютого японські війська розпочали новий великий наступ. Празький полк після важких боїв, що тривали 16-18 лютого, був вимушений відходити, після чого його було виведено в резерв для відпочинку та поповнення⁵.

24 лютого команду Павленка включили до складу загону під командуванням генерала Мило. 25 лютого вона взяла участь в ар'єргардному бою біля села Фудзятунь⁶. Загалом відступ російських військ під Мукденом був досить безладним, однак мужність та стійкість ар'єргардних підрозділів допомогли запобігти повній катастрофі⁷. За участь у боях під Мукденом 58-й Празький полк отримав почесну відзнаку. М. Павленко за ці бої був нагороджений орденом Св. Анни III ступеня⁸. 3 березня його команда знову

¹ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3., арк. 1

² Там само, арк. 2

³ Русско-японская война 1904-1905 года / [составил В. Черемисовъ]. – СПб. : Издал В. Березовский Комиссионер военно-учебных заведений, 1909. – 288 с., с.218

⁴ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁵ История русско-японской войны / [редакторы-издатели: М. Е. Бархатов, В. В. Функе]. – СПб. : Товарищество Р. Голике, А. Вильборг, 1910.– Т. III. – 1920. – 800 с., с. 755, с. 784

⁶ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3., арк. 2

⁷ Куропаткин А. Н. Русско-японская война, 1904 – 1905 : Итоги войны /Александр Николаевич Куропаткин. – СПб. : Полигон, 2002. – 525 с., с. 420.

⁸ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3., арк. 2

брала участь в ар'єргардному бою¹. 17 березня 1905 року Павленку було присвоєно чергове звання – штабс-капітан².

У квітні на фронті встановилося тимчасове затишшя. Російські війська використовували цей час для проведення розвідувальних операцій. З 8 по 13 квітня команда Павленка брала участь у розвідці в напрямку на місто Чінтафу³. У червні 1905 року Павленко отримав контузію, і 28 червня був звільнений з посади начальника охотницької команди⁴. У жовтні того ж року він тимчасово командував ротою⁵. 29 листопада його було відряджено назад до Лейб-гвардії Волинського полку, до якого він прибув 10 січня 1906 року⁶.

Після повернення до полку його спочатку призначили на посаду помічника начальника навчальної команди, а 13 вересня 1906 року – Начальником цієї команди. У листопаді-грудні 1906 року він брав участь в урочистому ювілейному параді полку в Санкт-Петербурзі, де отримав нагороду від імператора Миколи II⁷.

Службова атестація за 1908 рік описувала Павленка як старанного, вимогливого, але водночас справедливого начальника, який дбав про своїх підлеглих та господарство команди, відзначався міцним здоров'ям і практично не вживав спиртного⁸. Полковник Офросімов відзначав його характер як «твердий, самостійний і дуже амбітний»⁹. Атестаційна комісія дійшла висновку, що він гідний призначення на посаду командира роти.

Невдалий результат російсько-японської війни став для Павленка потужним стимулом до постійного самовдосконалення. Подібно до багатьох інших офіцерів того часу, він глибоко аналізував отриманий бойовий досвід,

¹ Левицкий Н. А. Русско-японская война 1904 – 1905 гг. / Н. А. Левицкий. – М. : Государственное военное издательство, 1935. – 672 с. – (Монография), с. 344

² п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

³ Летопись войны с Японией. – СПб. – 1904-1905 гг., с. 1088

⁴ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁵ Там само

⁶ Там само

⁷ Там само

⁸ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁹ Там само

уважно стежив за новинками військової літератури¹, і застосовував набуті знання в процесі навчання підлеглих. Свій бойовий досвід він узагальнив та виклав у низці методичних праць: серед них «Конспект до статуту польової служби» (1906), «Тактична підготовка унтер-офіцерів» (1907), «Підручник для тактичної вихови підстаршин та молодших старшин» (1907), «Програма для бойової підготовки молодих офіцерів» (1914), а також у кількох статтях, присвячених питанням стрілецької справи².

5 березня 1910 року М. Павленка було переведено до шефської роти Його Величності³. Того ж року до його прізвища офіційно додали другу частину – «Омельянович»⁴, що свідчило про його походження від старовинного козацького старшинського роду Омеляновичів⁵. Рід Омеляновичів отримав дворянські права на підставі грамоти імператриці Катерини II від 1785 року. На їхньому родовому гербі було зображено серце з кавалерським хрестом⁶. Таким чином Павленко документально підтвердив своє шляхетне походження.

26 серпня 1912 року М. Омелянович-Павленко отримав звання капітана Лейб-гвардії Волинського полку⁷. 13 вересня 1912 року його було відряджено на чолі зведеної роти до імператорської мисливської резиденції Спала для несення охоронної служби. Там він став мимовільним свідком раптового нападу хвороби у цесаревича Олексія⁸. До полку він повернувся 6 листопада 1912 року, а 6 грудня був нагороджений орденом Св. Станіслава II ступеня⁹.

¹ Там само

² Ф. 4012. Омелянович-Павленко Михайло Володимирович (1878 – 1952) генерал-полковник, командуючий діючою армією УНР, міністр військових справ УНР у екзилі. 1917–1943 рр. Оп. 1. Спр. 1. Короткий життєпис. 1938 р., 1 арк.

³ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁴ Там само

⁵ Кривошея В.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І.Кривошея, О.В. Кривошея. – К. : Стило, 2009. – 432 с. – (Науково-довідкове видання).

⁶ Лукомский В. К. Малороссийский гербовник / В. К. Лукомский, В.Л.Модзалевский. – К. : Либідь. – 1993. – 328 с., с.152.

⁷ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁸ Верницкая В. Спальский эпизод [Електронний ресурс] / Виолетта Верницкая // Русский курьер Варшавы. – 2005. – июль. – Режим доступа до статті : <http://www.rkw.3w.pl/spalski.htm>

⁹ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

30 березня 1913 року його було направлено на навчання до Офіцерської стрілецької школи¹. Цей престижний навчальний заклад займався підготовкою капітанів до командування батальйонами. Навчання тривало до 21 вересня 1913 року². Навчальний курс включав теоретичну підготовку, численні практичні заняття в польових умовах та участь у військових маневрах³⁴. Він завершив навчання в школі з відзнакою і 3 червня 1914 року був удостоєний ордена Св. Анни II ступеня⁵.

12 липня 1914 року М. Омелянович-Павленко отримав розпорядження про початок передмобілізаційного періоду в армії⁶. Початок Першої світової війни він зустрів на посаді командира 6-ї роти Лейб-гвардії Волинського полку (що входив до складу 3-ї Гвардійської піхотної дивізії). У ніч проти 18 липня було оголошено загальну мобілізацію⁷. 27 липня дивізія прибула на станцію Соколка і увійшла до резерву Північно-Західного фронту⁸. 8 серпня дивізію було включено до складу XXIII армійського корпусу 2-ї армії. 18 серпня полк зайняв оборонні позиції поблизу міста Млава. 30 серпня дивізія відійшла в район міст Ломжа – Остроленка⁹.

23 вересня 1914 року 3-тя Гвардійська піхотна дивізія отримала директиву на зосередження у поселенні Карчев. 26 вересня М. Омелянович-Павленко разом зі своєю дивізією вирушив до переправи через річку Віслу поблизу села Гура Кальварія¹⁰. З 27 вересня тут розгорілися запеклі бої з групою німецьких військ під командуванням генерала А. фон Макензена. Перед XXIII корпусом було поставлено завдання завдати удару у фланг німецьким

¹ Там само

² Вестник Офицерской стрелковой школы. – Ораниенбаум. – Март –Декабрь 1913 г., с. 499

³ Там само, с. 270,

⁴ Там само, с. 499

⁵ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁶ Денник Начальной Команды Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с., с.3

⁷ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волинского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁸ Уткин А. И. Первая Мировая война / Анатолий Иванович Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – 592 с. – (Серия : История России. Современный взгляд), с.122

⁹ Журнала военных действий 3 гвардейской пехотной, дивизии в Великую Войну / [председатель П. И. Орел]. С. 16

¹⁰ Там само, с. 17

військам, що наступали на Варшаву. Німецьке командування було змушене перекинути на цю ділянку значні сили, що призвело до припинення наступу на польську столицю¹. Переправа через Віслу була значно ускладнена через недобудований міст² та потужний вогонь німецької артилерії³. Лейб-гвардії Волинський полк зайняв оборону на передмостовій позиції, чим забезпечив можливість часткової переправи корпусу. За перший день вдалося переправити на інший берег лише одну бригаду. Наступного дня переправа продовжувалася під прикриттям частин дивізії. Командир корпусу В. Данілов віддав наказ триматися за будь-яку ціну⁴. Однак опівночі частини отримали наказ Головнокомандувача відступити на попередні позиції⁵. М. Омелянович-Павленко зі своєю ротою прикривав відхід 29 вересня. Це були його перші бої у світовій війні. Корпус зазнав відчутних втрат⁶.

3 жовтня 1914 року 3-тю Гвардійську дивізію було виведено до резерву 2-ї армії⁷. У період з 5 по 10 жовтня російські війська розпочали контрнаступ. 10 жовтня в наступі брали участь Волинський та Литовський гвардійські полки⁸. 11 жовтня М. Омелянович-Павленко у складі свого підрозділу увійшов до міста Лович⁹. До 26 жовтня російські війська вийшли на рубіж Унєєв – Ласк.

¹ Там само, с. 18

² Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил Г. Корольков]. – М. : Высший военный редакционный совет, 1923.–Ч. 2 : Период с 1(14) сент. по 15(28) ноября 1914 г. Августовское сражение, Варшавско-Ивангородская, Краковская и Лодзинская операции, операции в Галиции и Карпатах, Хыровское сражение. – 1923. – 186 с., с. 47

³ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.

⁴ Журнала военных действий 3 гвардейской пехотной, дивизии в Великую Войну/ [председатель П. И. Орел]. с.18

⁵ Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил Г. Корольков]. – М. : Высший военный редакционный совет, 1923.–Ч. 2 : Период с 1(14) сент. по 15(28) ноября 1914 г. Августовское сражение, Варшавско-Ивангородская, Краковская и Лодзинская операции, операции в Галиции и Карпатах, Хыровское сражение. – 1923. – 186 с., с. 48

⁶ Нелипович С. Г. Варшавское сражение. Октябрь 1914 / С. Г. Нелипович. – М. : Цейхгауз, 2006. – 64 с. – (Серия «Фонд военного искусства»), с. 23

⁷ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3., л. 4

⁸ Нелипович С. Г. Варшавское сражение. Октябрь 1914 / С. Г. Нелипович. – М. : Цейхгауз, 2006. – 64 с. – (Серия «Фонд военного искусства»), с. 52

⁹ п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3., л. 4

Подальший розвиток операції призупинився через відставання тилових служб та проблеми з постачанням.

Німецьке командування розробило план завдання потужного флангового удару по 2-й російській армії. З цією метою 9-у армію під командуванням генерала Макензена було перекинуто на північний напрямок. Російська Ставка 20 жовтня віддала наказ готуватися до наступальних дій¹. Командувач 2-ї армії генерал Шейдеман наказав своїм військам захопити переправи на річці Варта. 23 жовтня М. Омелянович-Павленко брав участь у бойових сутичках поблизу міста Турек². 25 жовтня армія отримала наказ на відхід за Варту³. Під час відступу дивізії займала позиції на крайньому правому фланзі оборони біля Унєєва. Дані розвідки свідчили про значну концентрацію ворожих сил у міжріччі Вісли та Варти. Генерал Шейдеман попереджав командувача фронту генерала Рузького про ймовірний удар по правому флангу, але той проігнорував ці попередження⁴.

29 жовтня 1914 року 9-а німецька армія під командуванням Макензена розпочала фланговий удар, що увійшов в історію як Лодзинська операція. Першим об'єктом атаки став V Сибірський корпус. Німецькі корпуси мали на меті оточити його. Російські частини витримали потужний удар і організовано відступили. Після цього розпочався другий етап німецького наступу на лінії Лович – Домб'є⁵. 31 жовтня Макензен наказав XI і XVII німецьким корпусам атакувати позиції XXIII російського корпусу.

Командир 3-ї Гвардійської дивізії генерал Чернавін спочатку скерував Волинський полк до міста Турек, але згодом відкликав його назад до Унєєва⁶. На ранок 1 листопада дивізії отримала наказ зайняти оборону вздовж річки

¹ Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с. – (Монографія), с. 18

² п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3., л. 4

³ Ф. 2573. Лейб-гвардії Волинський полк. 1817 – 1918 рр. Оп. 2. Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л, л.8

⁴ Ростунов И. И. Русский фронт первой мировой войны / И. И. Ростунов. – М. : Наука, 1976. – 386 с. – (Монографія), с. 183

⁵ Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с. – (Монографія), с. 42

⁶ Там само

Варта. Волинський полк (разом з 6-ю ротою під командуванням Павленка) отримав завдання охороняти переправу. Петроградський полк забезпечував прикриття з північного напрямку поблизу Домб'є¹. Проти них діяли частини німецького XI армійського корпусу.

У ніч проти 1 листопада помер командувач XXIII корпусу генерал В. Данілов. Командування 3-ю Гвардійською дивізією тимчасово прийняв генерал М. де Боде. Зранку 1 листопада було зафіксовано рух німецьких військ. XXIII корпусу було наказано сконцентруватися біля Домб'є – Унєєв². О 5:40 Волинський полк отримав наказ висуватися на Домб'є³. О 10 годині ранку полк вирушив у вказаному напрямку. Дивізія отримала уточнене бойове завдання: зайняти оборонний рубіж Тарновко – Унєєв, а Волинському полку – захопити та утримувати Хелмно⁴.

Близько 11-ї години ранку німецькі полки розпочали атаку на Домб'є. Перший удар ворога прийняв на себе Петроградський полк. Основні російські сили підійшли до місця бою о 13:00⁵. Під шквальним артилерійським вогнем супротивника батальйон петроградців було замінено батальйоном волинців. 6-а рота під командуванням капітана М. Омеляновича-Павленка швидко зайняла панський двір у Хелмно. Лівіший фланг позиції забезпечувала інша рота полку, підсилена кулеметами⁶.

Німецькі атаки було відбито щільним кулеметним вогнем та вогнем російської артилерії⁷. Близько 14:00 артилерійський обстріл з боку супротивника досяг максимальної інтенсивності. Російським частинам критично бракувало снарядів. О 15:00 панський двір у Хелмно було охоплено

¹ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 8 об.

² Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця XVIII – початку XX ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с. – (Монографія), с. 49

³ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 9

⁴ Там само, л. 9 об.

⁵ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 10 об.

⁶ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 11

⁷ Журнала военных действий 3 гвардейской пехотной дивизии в Великую Войну / [председатель П. И. Орел]. С. 29

полум'ям. О 15:30 Омелянович-Павленко доповів командуванню про надзвичайно складну ситуацію на позиціях та пожежу¹. Командир полку генерал О. Геруа, який спостерігав за боєм, був свідком виняткової мужності своїх підлеглих, особливо відзначаючи хоробрість капітана Омеляновича-Павленка². Поранені бійці згодом згадували про «спокій, відвагу» свого капітана³.

Після 15:00 позиції 1-ї стрілецької бригади були обійдені ворогом з флангу, і вона була змушена відступити. Німецькі війська посилили тиск на російські позиції. Вночі вони знову перейшли в атаку і змогли захопити палаючий двір Хелмно. Роти волинців, зазнавши значних втрат серед офіцерського складу, були змушені відступити⁴. Генерал Геруа віддав наказ відбити втрачені позиції протягом ночі. О 22:00 розпочався запеклий зустрічний нічний бій із застосуванням штикових атак⁵. Вирішальну роль у цьому бою відіграли німецькі кулемети. Близько 00:30 бій почав стихати.

Поразка російських військ у цьому бою значною мірою пояснюється невдалим керівництвом діями частин на рівні корпусного командування. Опівночі 3-тя Гвардійська дивізія організовано відійшла за річку Нер. Волинському полку було наказано перейти до тактичного резерву⁶. Незважаючи на поразку, поставлене бойове завдання було виконано: вдалося виграти дорогоцінний час та уникнути оточення основних сил. 2 листопада німецькі війська зайняли Домб'є. Лінія фронту на цій ділянці стабілізувалася.

1-2 листопада Волинський полк витримав надзвичайно важкий та кровопролитний бій, продемонструвавши високу стійкість та мужність. Полкові вдалося завдати ворогові значних втрат і виконати поставлене перед ним бойове завдання. Втрати полку склали 474 особи (з них 12 офіцерів). Втрати

¹ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 28

² Там само, л. 12

³ Крат М. Польські офіцери про дії армії УНР в 1920 р. / Михайло Крат // Вісті Комбатанта. – 1962. – № 1. – С. 13-16., с. 13

⁴ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 13 об.

⁵ Там само, л. 14

⁶ Журнала военных действий 3 гвардейской пехотной, дивизии в Великую Войну /[председатель П. И. Орел]. С. 29

німецької сторони оцінювалися приблизно у 3-4 тисячі вбитими та пораненими¹. Високі втрати серед офіцерського складу були досить характерною рисою першого року Великої війни.

М. Омелянович-Павленко отримав важке поранення (праве плече, що згодом призвело до часткового паралічу руки). Його було евакуйовано в тил для лікування. Тривале лікування, в тому числі у П'ятигорську, не принесло суттєвого покращення стану здоров'я². 30 липня 1915 року йому було присвоєно звання полковника (у віці 37 років) – це було досить швидким просуванням по службовій драбині для гвардійського офіцера того часу.

На фронт він зміг повернутися лише наприкінці 1915 року. Через недіючу праву руку його призначили на тилу посаду – комендантом штабу II Гвардійського корпусу³. Командирами цього корпусу в зазначений період були генерали В. Олохов, а згодом Г. Раух. II Гвардійський корпус увійшов до складу новостворених Військ гвардії під загальним командуванням генерала В. Безобразова.

У лютому 1916 року корпус було передислоковано на Північно-Східний фронт, а у травні – на Західний. 26 червня 1916 року Ставка Верховного Головнокомандувача поставила перед Південно-Західним фронтом під командуванням генерала Брусилова завдання форсувати річку Стохід і захопити важливий залізничний вузол Ковель. З цією метою Війська гвардії були терміново перекинуті в район Луцька, де з них було сформовано Особливу армію⁴. 6 липня М. Омелянович-Павленко у складі штабу корпусу перемістився в район міст Луцьк – Рожище.

15 липня армія генерала Безобразова розпочала наступ на річці Стохід. II Гвардійський корпус досить успішно діяв у районі населених пунктів Трестень

¹ Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л., л. 17

² Д. 210. Наградные листы офицеров, рапорты о зачислении в полк, списки офицеров, представленных к повышению в следующие чины 28 октября 1914 – 12 июля 1915 гг., 46 л., л. 36

³ Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил В.М.Клембовский]. – М., 1920.–Ч. 5 : Период с октября 1915 г. по сентябрь 1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом. – 1920. – 123 с., с. 105

⁴ Нелипович С. Г. Брусиловский прорыв. Наступление Юго-Западного фронта в кампанию 1916 года / Сергей Геннадьевич Нелипович. – М. : Цейхгауз, 2006. – 48 с. – (Серия «Фонд военного искусства»), с. 20

та Ворончин, захопивши значну кількість полонених і військових трофеїв. Однак вже 19 липня наступ корпусу було зупинено противником поблизу Вітонежа. Подальший наступ було вирішено припинити через великі втрати особового складу. Втрати російських військ були справді жахливими¹. Головним винуватцем невдачі було визнано командувача армії генерала Безобразова, якого було знято з посади. Незважаючи на це, 22 липня було віддано наказ відновити наступ². 27 липня гвардійські частини зазнали чергової поразки під Вітоніжем. 29 липня їх було замінено іншими підрозділами. Для гвардійських частин ця кровопролитна операція завершилася. Загальні втрати сягнули 40 тисяч осіб³.

Попри участь лише у завершальному етапі Брусилівського наступу, за бої на Південно-Західному фронті М. Омелянович-Павленко був нагороджений орденом Св. Володимира III ступеня з мечами та бантом та орденом Св. Георгія IV ступеня. Це були його останні бойові операції у тій війні; у серпні 1916 року він захворів на тиф і знову був евакуйований у тил. Восени, після поліпшення стану здоров'я, його тимчасово призначили на посаду спостерігача за роботою навчальних команд запасних гвардійських батальйонів, що дислокувалися у Петрограді⁴, а згодом – начальником Петергофської школи прапорщиків⁵.

У листопаді 1916 року М. Омеляновича-Павленка було переведено на посаду начальника 2-ї Одеської школи прапорщиків. Ця школа, що була відкрита у 1915 році, займалася підготовкою прапорщиків піхоти за прискореною 3-місячною програмою. До неї приймали переважно студентів вищих навчальних закладів, осіб із середньою освітою та військовослужбовців з початковою освітою, відряджених безпосередньо з фронту. М. Омелянович-

¹ Тихомиров В. А. Русская гвардия в Первую мировую войну / В.А.Тихомиров, Е. И. Чапкевич // Вопросы истории. – 2000. – № 9. – С. 32– 51., с. 46

² Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил В.М.Клембовский]. – М., 1920.–Ч. 5 : Период с октября 1915 г. по сентябрь 1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом. – 1920. – 123 с., с. 85

³ Там само, с. 90

⁴ Кущинський А. Два брати козацькі генерали / Антін Кущинський // Українське козацтво. – 1975. – Ч. 1 (31). – С. 11-15., с. 12

⁵ Литвин М. Р. Військова еліта Галичини / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с., с. 340

Павленко, маючи значний педагогічний досвід, досить швидко зумів зацікавити юнкерів військовою справою. Вихованці школи щиро полюбили свого начальника-полковника за його турботу та поважне ставлення до підлеглих¹.

Лютнева революція 1917 року виявилася для М. Омеляновича-Павленка, як і для переважної більшості російських військових, цілковитою несподіванкою: «Початок року 1917-го був у моїм житті переломовим...»². Він одразу долучився до українського національного руху в Одесі. 26 квітня 1917 року він увійшов до складу новоствореної Одеської української військової ради, яку очолював прапорщик М. Вербицький. Рада негайно розпочала роботу з формування перших українських військових підрозділів у місті. Під час масової демонстрації з нагоди утворення Української Центральної Ради полковник М. Омелянович-Павленко вивів свою школу під українським синьо-жовтим прапором. Він також направив представників від своєї школи на Перший Всеукраїнський військовий З'їзд, доручивши їм підтримати новостворену Центральну Раду³. У цей самий період він очікував на призначення командиром української військової частини (або ж на посаду начальника військової школи), проте незабаром отримав зовсім інший наказ.

28 червня 1917 року його було призначено командиром Лейб-гвардії Гренадерського полку. 1 липня він офіційно вступив у командування цією частиною. Для полковника, який до того часу командував лише ротою, це було дуже значним підвищенням по службі. Сам полк, хоч і мав славетну бойову історію, на той час значною мірою втратив дисципліну під впливом революційної пропаганди та антивоєнних настроїв. Під час червневого наступу російської армії Особлива армія, до складу якої входив полк, завдавала лише відволікаючих ударів по позиціях супротивника. 19 червня 1917 року Гренадерський полк відмовився виходити на призначені йому бойові позиції. 23 червня, коли 2-га Гвардійська дивізія перейшла в атаку, полк самовільно

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання), с. 17

² Там само, с. 53

³ Литвин М. Р. Військова еліта Галичини / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с., с. 340

залишив позиції і відійшов у тил, що спровокувало паніку та відступ й інших частин¹.

У своєму першому наказі по полку за № 211 М. Омелянович-Павленко заявив про свій твердий намір відновити бойову славу полку, спираючись на засади законності, військового товариства та взаємної довіри між командирами та підлеглими². Він наказав негайно сформувати спеціальну комісію (з виборних представників від солдатів та офіцерів) для розробки статутів ротних і полкових солдатських комітетів. На перші збори виборних представників прибуло лише 26-28 осіб³.

Генерал В. Чернавін згадував, що багато командирів полків на завершальному етапі війни були досвідченими бойовими офіцерами, однак їм часто бракувало необхідного досвіду в господарсько-адміністративній та виховній роботі⁴. М. Омелянович-Павленко до таких командирів не належав, оскільки мав значний досвід в обох зазначених сферах. Його високий професіоналізм став очевидним з перших же виданих ним наказів. Так, у наказі № 214 від 3 липня він виявив турботу про здоров'я солдатів, наказавши вжити невідкладних санітарних заходів у зв'язку зі спалахом кишкових захворювань у полку⁵. Згодом він неодноразово особисто перевіряв якість їжі в солдатських їдальнях⁶.

Особливу увагу новопризначений командир полку приділяв питанням бойової підготовки. У наказі № 218 від 7 липня він наголошував на важливості навчання солдатів веденню бою ручними гранатами, правильному використанню протигазів та вдосконаленню навичок стрільби з кулеметів⁷. Заняття з бойової підготовки проводилися у першій половині дня; після обіду

¹ Ф. 2575. Лейб-гвардії гренадерський полк. 1756–1918 рр. Д. 799. Приказы по Лейб-гвардии Гренадерскому полку. 1 июля – 22 декабря 1917 г., 283 л., л. 16

² Там само, л. 1

³ Там само, л. 2

⁴ Чернавин В. К вопросу об офицерском составе Старой Русской Армии к концу ее существования // Военный сборник общества ревнителей военных знаний. – Белград, 1924. – Книга 5. – С. 213-230., с. 216

⁵ Ф. 2575. Лейб-гвардії гренадерський полк. 1756–1918 рр. Д. 799. Приказы по Лейб-гвардии Гренадерскому полку. 1 июля – 22 декабря 1917 г., 283 л., л. 7

⁶ Там само, л. 55

⁷ Там само, л. 57

представники комітетів та офіцери організовували бесіди з солдатами на політичні та культурно-освітні теми¹.

Результати енергійної діяльності М. Омеляновича-Павленка на посаді командира полку стали помітними досить швидко. У боях 14-17 липня розвідники полку діяли мужньо та самовіддано, за що отримали окрему подяку від командира². З 26 по 28 липня 2-а рота полку зразково несла гарнізонну службу в місті, за що комендант висловив подяку особовому складу та командиру роти³. Сам полковник часто нагороджував солдатів за відзнаку у службі, висловлював їм вдячність, надавав короткотермінові відпустки для підтримання бойового духу.

М. Омелянович-Павленко згадував, що намагався розпочати українізацію особового складу полку, але зустрів рішучий спротив з боку більшості офіцерів, які ініціювали проведення перевірки зі Ставки Верховного Головнокомандувача. Генерал, що проводив цю ревізію, за його словами, зазначив: «Коли б усі полки були в такому доброму стані, то за армію можна було б бути спокійним»⁴.

23 серпня 1917 року М. Омелянович-Павленко відбув до Одеси для прийняття нової посади – начальника запасної бригади; тимчасове командування Гренадерським полком перейняв полковник В. Лукошков. Покидаючи полк, він, за власними спогадами, відчував значне полегшення: «почав дихати вільніше... бо, дійсно, було з чого тішитися»⁵.

Наприкінці літа 1917 року М. Омеляновича-Павленка було відкликано з фронту і призначено на посаду начальника Катеринославського гарнізону. Про це призначення він згадував так: «Я виїхав до Катеринослава, де сподівався вже цілком певно знайти вихід усім моїм почуттям старшини – нащадка старшини Дунайського козачого війська»⁶. У Катеринославі український національний

¹ Там само, л. 12

² Там само, л. 27

³ Там само, л. 50

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання), с. 54.

⁵ Там само, с. 55

⁶ Там само, с. 57

рух мав значну підтримку, особливо в середовищі інтелігенції, робітників та селянства. Посада начальника гарнізону в таких умовах вимагала від нього не лише суто військових та адміністративних здібностей, а й неабиякої тактовності у взаєминах з представниками різних політичних організацій. Михайло Володимирович швидко знайшов спільну мову та налагодив співпрацю з представниками національних військових гуртків. Майже всі військові частини, що дислокувалися в гарнізоні (кінний дивізіон, 228-й і 271-й запасні піхотні полки), перебували під впливом або контролем українських сил¹. Варто зазначити, що ще наприкінці квітня 1917 року загальні збори (віче) солдатів-українців 228-го полку обрали свою полкову раду і висунули політичну вимогу автономії України. Під час святкування 1 Травня 1917 року катеринославський гарнізон пройшов урочистим маршем під українським жовто-блакитним прапором. Під цим же прапором військові частини гарнізону згодом відправлялися на фронт, хоча реальна користь від такої суто формальної українізації була невеликою: солдати часто дезертирували, брали активну участь у мітингах, але не виявляли особливої бойової активності. Проте, навіть ці зовнішні прояви українства зміцнювали авторитет українського національного руху в очах місцевого населення.

Для покращення ситуації в гарнізоні М. Омелянович-Павленко, приблизно через місяць після вступу на посаду, розпочав активну організаційну роботу. Зокрема, він наказав військово-лікарським комісіям максимально "розвантажити" частини від неблагонадійних та розпропагованих елементів шляхом надання тривалих відпусток для бунтівників та порушників дисципліни. Справжня українська військова сила в Катеринославі почала формуватися лише восени 1917 року, коли до справи активно долучилися сам М. Омелянович-Павленко, місцевий інженер І. Труба та офіцери брати Єфремови. Вони зосередили свої зусилля на створенні боєздатних національних військових частин. 19 жовтня 1917 року на зборах Катеринославської Губернської Української Ради М. Омелянович-Павленко виступив з доповіддю щодо

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 47

необхідності організації добровольчих гайдамацьких куренів¹. Рада підтримала цю пропозицію: добровольців почали об'єднувати в окремий «Гайдамацький курінь»². Окрім безпосередньої організації 3-го гайдамацького коша, полковник також успішно провів українізацію гарматних частин та кінних підрозділів гарнізону. Українські вояки ставилися до нового начальника гарнізону з великою повагою; козаки-гайдамаки навіть самостійно організували для нього особисту охорону³.

Іншим важливим напрямком його діяльності на цій посаді стала організація надійної охорони міста Катеринослава. Восени 1917 року в місті та губернії значно поширилися безлади та злочинність. 21 вересня губернський комісар Тимчасового уряду А. Лоський ініціював створення спеціального комітету з охорони громадської безпеки, до складу якого увійшов і начальник гарнізону. На одному з перших засідань комітету обговорювалися проблеми, пов'язані з функціонуванням міської гауптвахти. У той же час по всій губернії почастішали випадки нападів на склади з алкогольними напоями. 6 листопада 1917 року комітет розглянув питання охорони винних та спиртових складів. Для посилення їхньої охорони 8 листопада комітет звернувся до М. Омеляновича-Павленка з проханням замінити нічних сторожів-цивільних молодими солдатами (так званою «нічною міліцією»). Начальник гарнізону відправив для охорони стратегічно важливого складу спирту найнадійніший підрозділ – загін гайдамаків, озброєних кулеметами⁴. Йому ж, разом із начальником міської міліції, було доручено розробити детальний план охорони міста на випадок масових заворушень. Загалом робота комітету виявилася досить плідною завдяки конструктивній співпраці усіх представників місцевої влади.

¹ Народная жизнь : Екатеринославская земская газета. – Екатеринослав. – Июнь – Декабрь 1917 г., с. 3

² Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2002.–Т. I: Доба Центральної Ради. – 2002. – 320 с., с. 62

³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання), с. 66

⁴ Там само, с. 64

Напружена військова та адміністративна діяльність не заважала М. Омеляновичу-Павленку перебувати в самому епіцентрі тогочасних політичних подій. Він регулярно відвідував засідання місцевих українських провідників та Губернської Української Ради, хоча й відверто зізнавався, що як людині суто військовій йому було досить складно орієнтуватися в усіх тонкощах тогочасної політики¹. Саме на цих зборах він познайомився з інженером Трубою, соціал-демократом Панасом Феденком та майбутнім прем'єр-міністром УНР Ісааком Мазепою. Головним політичним противником українського національного руху в місті та регіоні були більшовики, які мали значну підтримку серед робітничого класу. У жовтні-грудні 1917 року, заручившись підтримкою з Москви, вони розпочали активну антиукраїнську агітацію проти Центральної Ради, намагаючись схилити на свій бік якомога більше військових частин гарнізону. Обставини склалися сприятливо для них: солдатські маси втомилися від затяжної війни, були розчаровані повільним темпом земельної реформи та обіцянками політиків. Незабаром єдиними надійними військовими формуваннями, на які могла спиратися українська влада, залишилися лише іррегулярні частини: 3-й Гайдамацький Кіш та загони Вільного Козацтва. Більшовики чудово усвідомлювали, що переважна більшість інших військових частин гарнізону не стане воювати проти них. Ситуація для українського руху ще більше ускладнилася після переведення М. Омеляновича-Павленка на нову посаду до Києва. Його роботу в Катеринославі високо оцінив І. Мазепа: «Він показав себе щирим українським патріотом... значно підніс українські настрої серед вояків... від'їзд його також несприятливо відбився на боєздатності катеринославського війська»².

Наприкінці листопада 1917 року Генеральне Секретарство Військових справ ухвалило рішення про створення Генерального Військового штабу Української армії, який очолив колишній генерал-лейтенант російської армії Б. Бобровський. Начальником управління Генерального штабу та одночасно

¹ Там само, с. 67

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 50

начальником загального відділу управління військово-навчальними закладами було призначено полковника М. Омеляновича-Павленка. Він прийняв цю пропозицію, тим самим зробивши свій остаточний вибір на користь розбудови української державності¹.

Напередодні свого від'їзду до Києва, 7 листопада 1917 року, М. Омелянович-Павленко отримав достовірну інформацію про плани місцевих більшовиків захопити владу в місті. О третій годині ночі він віддав вірним йому частинам наказ зайняти всі ключові об'єкти Катеринослава. На ранок місто повністю перебувало під контролем української залоги, і загроза більшовицького перевороту була тимчасово ліквідована². Після переїзду до Києва М. Омелянович-Павленко остаточно приєднався до українського національного руху. Посаду начальника Катеринославської залоги можна вважати його останньою посадою на службі в російській армії.

Загалом, освіта та початкова служба М. Омеляновича-Павленка в російській армії були досить типовими для офіцерів того періоду. Його головною відмінністю було українське коріння та національна самосвідомість. Саме цей фактор став визначальним у його подальшій долі, незважаючи на те, що в офіцерському корпусі Російської імперії поняття «національність» практично ігнорувалося або не мало суттєвого значення. Завдяки впливу батька він обрав військову кар'єру, став кадетом, успішно закінчив престижне Павловське училище і проходив службу в елітному Лейб-гвардії Волинському полку. У віці 26 років він добровільно вирушив на російсько-японську війну, де здобув цінний досвід, командує розвідувальним підрозділом ("охотничою командою"). У Першу Світову війну він вступив вже цілком досвідченим офіцером, маючи за плечима додаткове навчання в Офіцерській стрілецькій школі. Набуті знання та бойовий досвід допомогли йому проявити себе як сміливого і мужнього гвардійського офіцера, про що красномовно свідчать отримані ним важкі поранення та численні бойові нагороди.

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання), с. 69

² Там само, с. 73

Будучи переконаним патріотом України, він без жодних вагань приєднався до українського національного руху з перших днів революції 1917 року. Він доклав багато зусиль до формування перших українських національних військових частин, перебуваючи на відповідальних посадах начальника 2-ї Одеської школи прапорщиків та начальника Катеринославської залоги. Його неабиякі організаторські здібності яскраво проявилися під час нетривалого командування Лейб-гвардії Гренадерським полком, якому він за короткий термін зумів повернути втрачену бойову готовність та дисципліну.

РОЗДІЛ II. ГЕНЕРАЛ М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО – КОМАНДУЮЧИЙ ГАЛИЦЬКОЮ АРМІЄЮ

Прийнявши остаточне рішення підтримати український рух, полковник М. Омелянович-Павленко прибув до Києва на початку грудня 1917 року. В середині того ж місяця він мав зустріч із С. Петлюрою, від якого отримав завдання підготувати проект реорганізації військово-освітньої системи¹. На той час Українська Центральна Рада (УЦР) виступала проти ідеї створення регулярної армії, натомість обстоюючи концепцію міліційних збройних сил. Саме тому пропозиції М. Омеляновича-Павленка були сприйняті як контрреволюційні, а йому запропонували обійняти посаду першого заступника очільника всіх військових шкіл країни². Полковник від такої пропозиції відмовився.

Під час військової наради 18 січня 1918 року підполковник В. Поплавко зробив йому пропозицію обійняти посаду військового комісара в Одеському військовому окрузі³. Не маючи альтернативи, полковник пристав на цю пропозицію і незабаром поїхав до Одеси, успішно розминувшись із більшовицькими загонами під командуванням Є. Бош під Жмеринкою. Вже на місці Михайло Володимирович зрозумів, що місцеві більшовики планують збройний виступ. Він спробував отримати допомогу від командування Румунського фронту, де на посаді начальника штабу перебував його колишній командир генерал О. Геруа, проте той відповів відмовою⁴.

Після того, як 22 січня 1918 року було проголошено IV Універсал, більшість штабних офіцерів в Одеському військовому окрузі перейшла на антиукраїнські позиції, виступивши проти УЦР. Моральний дух українських офіцерів був пригнічений. Ініціатива М. Омеляновича-Павленка щодо введення

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 74

² Там само, с. 76

³ Середа М. Військова нарада в кабінеті генерального секретаря Порша дня 18 (5 ст. ст.) січня 1918 р. / Михайло Середа // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 7. – С. 2-3., с. 2

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 78

воєнного стану не отримала підтримки з боку В. Поплавка. У ніч проти 27 січня 1918 року в Одесі розпочалося більшовицьке збройне повстання. Штаб Румунського фронту вкотре відмовився надати допомогу українським силам. Не бачачи перспектив для подальшої боротьби, М. Омелянович-Павленко з великими труднощами зміг дістатися Ясс, де був розташований штаб фронту. Генерали Геруа і Щербачов запропонували йому обійняти посаду фронтового комісара, але полковник відмовився від цієї пропозиції і увійшов до складу ліквідаційної комісії¹.

Перед ліквідаційними комісіями стояло завдання зібрати військове майно розформованих частин російської армії для забезпечення потреб майбутньої української армії. Цю роботу суттєво ускладнювали претензії на зазначене майно з боку українців, росіян та румунів. Демобілізаційна комісія під головуванням генерал-майора В. Троянова працювала вкрай повільно², частково через перешкоди, які чинив штаб генерала Щербачова, що відверто симпатизував румунам. З метою покращення ситуації у березні 1918 року при Військовому Міністерстві УНР було створено окремий демобілізаційний відділ. У квітні було затверджено новий склад демобілізаційної комісії для Румунського фронту на чолі з генерал-майором Ф. Колодієм. До її складу увійшов і полковник М. Омелянович-Павленко. Спільно з Ф. Колодієм він ухвалив рішення зосередитись на вирішенні суто технічних аспектів справи, не втручаючись у політичні інтриги³.

На початку березня 1918 року відбулася зустріч Михайла Володимировича з Михайлом Дроздовським, його колишнім товаришем по службі в Волинському полку. Хоча порозуміння щодо українського питання досягти не вдалося, М. Омелянович-Павленко був глибоко вражений особистою мужністю Дроздовського. 11 березня М. Дроздовський на чолі сформованої ним бригади російських добровольців вирушив у свій похід на Дон.

¹ Там само, с. 83

² Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР, Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський. 1918–1924 рр. Оп. 1. Спр. 244. Накази війську УНР. 1 січня – 17 травня 1922 р., 61 арк. Оп. 5., арк. 28

³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 84

У квітні 1918 року полковник М. Омелянович-Павленко разом з А. Галіпом поїхав до Києва. У столиці за допомогою генералів - колишніх офіцерів Волинського полку - О. Галкіна та О. Кушакевича, він отримав посаду першого помічника генерала Кушакевича в комісії, що займалася переглядом військових статутів¹.

29 квітня 1918 року полковник став безпосереднім свідком гетьманського перевороту, здійсненого Павлом Скоропадським. Його початкове ставлення до цієї події було негативним, оскільки процес розбудови українського війська тимчасово зупинився. Проте пізніше, аналізуючи процеси в армії за Гетьманату, він дійшов висновку, що «Гетьман правильно підійшов до справи організації війська»². Завдяки протекції генерала О. Лігнау, М. Омелянович-Павленко отримав призначення командиром 11-ї пішої дивізії. 16 червня 1918 року він виїхав до місця формування дивізії у Полтаві.

Дивізія створювалася на базі 65-ї Української пішої дивізії, яку у травні було переведено з Умані до Полтави. Колишні полки царської армії отримали нові українські назви та були розквартировані на території Полтавщини: 41-й Роменський (дислокувався у м. Ромни), 42-й Сумський (у м. Суми), 43-й Грайворонський (у м. Суджа), 44-й Охтирський (у м. Охтирка), а штаб дивізії розмістився у Полтаві. 10 липня було здійснено призначення командирів полків: ними стали полковник І. Кузьменко-Гвоздевич (41-й), полковник Г. Базильський (42-й), полковник А. Пузицький (43-й), полковник Ф. Іваницький (44-й)³.

7 серпня 1918 року на території Полтавської губернії з'явився збройний більшовицький загін. Місцевий німецький комендант вжив необхідних заходів для його знешкодження. Спільними українсько-німецькими силами, залученими до операції, командував М. Омелянович-Павленко. Після

¹ Там само, с. 86

² Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави, м. Київ. 1918 р. Оп. 1. Спр. 12. Переписка по работе ликвидационных комиссий воинских частей, телеграммы о расформировании их, именные списки штаты ликвидационных комиссий. 16 марта 1918 – 18 сентября 1918 гг., 234 арк., арк. 113

³ Спр. 1. Спис військових частин які існують на Україні. Оперативний відділ Генштабу, 205 арк. Оп. 6., арк 28 зв.

проведення розвідки місцевості 9–12 серпня, 13 серпня більшовицький загін було повністю розсіяно. У звіті Генерального штабу пізніше зазначалося, що до складу цього загону входили есери (члени партії соціалістів-революціонерів), які мали на меті збройним шляхом відновлення влади УЦР¹.

У вересні 1918 року було здійснено чергову реорганізацію армії: у кожній пішій дивізії було залишено по три піхотних полки. Полки 11-ї дивізії відповідно отримали нову нумерацію: 31-й, 32-й та 33-й. 30 вересня було призначено нових командирів полків: ними стали полковник В. Зякін (31-й), полковник Г. Базильський (32-й), полковник Ф. Іваницький (33-й)². М. Омелянович-Павленко отримав уточнені розпорядження щодо місць постійної дислокації полків та повітів, закріплених за ними для проведення мобілізації: 31-й Роменський – м. Полтава, 32-й Сумський – формування мало відбуватися в Константиноградському повіті з подальшою дислокацією в Полтаві, 33-й Охтирський – м. Ромни³.

Основним завданням, що стояло перед М. Омеляновичем-Павленком, було створення надійного кадрового складу полків, всебічна підготовка до проведення мобілізації та формування боєздатної військової частини. У жовтні надзвичайно гостро постало питання самої мобілізації. Хоча нестачі в офіцерських кадрах не було, гостро відчувався брак кваліфікованих унтер-офіцерів (кадри інструкторів були укомплектовані лише на 18-25%) через низьке матеріальне забезпечення цієї категорії військовослужбовців⁴. Ключовою ж проблемою VI армійського корпусу залишалося питання розміщення особового складу (казармене питання): більшість наявних казармених приміщень були непридатними для проживання, особливо в зимовий період. На екстреному засіданні командирів корпусів 7 жовтня було вирішено вжити невідкладних заходів для ремонту казарм, оскільки часу до

¹ Спр. 54. Звіти про стан подій на Харківщині, Полтавщині, Херсонщині та Чернігові. 22 липня 1918 – 13 серпня 1918 р., 33 арк., арк. 10, 11.

² Спр. 1. Накази Армії Української Держави. 20 червня – 7 грудня 1918 р., 276 арк, арк 112

³ Спр. 13. Листування про потребу різного майна військовим частинам. 15 жовтня 1918 – 27 січня 1919 рр., 20 арк, арк. 20

⁴ Спр. 52. Отчеты заседаний командиров корпусов Главного Управления Генерального Штабу. 6 октября – 18 ноября 1918 г., 41 арк., арк. 1 зв.

призову та прибуття новобранців залишалося катастрофічно мало. Не менш гостро стояли проблеми із забезпеченням частин фуражем, паливом та грошовими коштами. Командування 11-ї дивізії було навіть змушене звертатися до жителів Полтави з проханням про фінансову допомогу¹. Обмундирування, спорядження та стрілецької зброї також катастрофічно не вистачало.

Стосунки з місцевим населенням в зоні відповідальності 11-ї дивізії склалися цілком позитивно. Генеральний штаб висловлював упевненість, що мобілізація має пройти без особливих ускладнень. Однак несподівано виникли проблеми з місцевим німецьким командуванням, яке самовільно конфіскувало 8 броневих автомобілів, що належали дивізії².

10 жовтня 1918 року Гетьман П. Скоропадський своїм указом затвердив наказ по Військовому відомству Ч. 165, згідно з яким полковник М. Омелянович-Павленко затверджувався у військовому званні генерального хорунжого зі старшинством з 15 червня 1918 року, як кавалер ордена Св. Георгія IV ступеня³.

20 листопада 1918 року Михайло Омелянович-Павленко був звільнений з посади начальника 11-ї пішої дивізії та зарахований у розпорядження Генеральної козачої Ради⁴. На його місце призначили генерального хорунжого М. Купчинського. Дещо раніше, 5 листопада, його брат Іван був також звільнений з посади командира Сердюцького кінно-козачого полку⁵.

16 жовтня 1918 року гетьман видав універсал про відновлення українського козацтва, яке за цим універсалом поділялося на дві категорії: козаків-гетьманців та низових козаків-запорожців. Територію України для потреб організації козацтва було поділено на окремі кошові округи. 8 жовтня брати Омеляновичі-Павленки були призначені кошовими отаманами: Михайло

¹ Полтавський день: ежедневная газета. – Полтава. – Май – Декабрь 1918 г., с. 1

² Спр. 52. Отчеты заседаний командиров корпусов Главного Управления Генерального Штабу. 6 октября – 18 ноября 1918 г., 41 арк, арк. 3

³ Спр. 1. Накази Армії Української Держави. 20 червня – 7 грудня 1918 р., 276 арк, арк. 128

⁴ Там само, арк 219

⁵ Там само, арк. 199

– Запорозького Кошу, а Іван – Слобідського¹². Кошовий отаман за статусом підпорядковувався безпосередньо гетьману і був повноправним начальником усіх козацьких частин на території своєї округи, відповідаючи за їхню підготовку та матеріальне постачання. При отаманові для вирішення поточних економічних та культурних питань створювалися Місцеві козацькі Ради. 1 листопада гетьман надав кошовим отаманам надзвичайно широкі повноваження з метою прискорення процесу формування козацтва, включаючи право вимагати необхідне майно у ліквідаційних комісій та отримувати всебічну допомогу від урядових установ та місцевого німецького командування³.

М. Омелянович-Павленко дуже швидко зміг організувати запис до козацтва близько 2000 добровольців на Катеринославщині під загальним керівництвом І. Бондаренка та оперативно повідомив гетьмана про успішне створення організаційної основи для відродження козацтва в регіоні⁴.

12 листопада 1918 року отаман отримав терміновий наказ негайно прибути до Києва. Дорогою до столиці його застала звістка про початок антигетьманського повстання Директорії. Прибувши до Києва, він негайно зустрівся з П. Скоропадським. Під час аудієнції Омелянович-Павленко запропонував гетьману відпустити кошових отаманів до їхніх округів, щоб запобігти можливому розгортанню братовбивчої війни. Після розмови з гетьманом він залишив столицю і вирушив до розташування штабу Директорії.

У Фастові Михайло Володимирович мав зустріч із делегацією, надісланою урядом Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). 1 листопада 1918 року у Львові спалахнуло українське повстання, внаслідок якого влада в місті та краї перейшла до Української Національної Ради (яку очолював президент Є. Петрушевич). Польські сили негайно розпочали

¹ Родной край: ежедневная политическая и общественно-литературная газета. – Полтава. – Июнь – Октябрь 1918 г, с. 2

² Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 177 с, с.42

³ Спр. 1. Копії проектів законів (невідомо чиї) про гетьманську козацьку раду її статутів і частин ради, їх штатів і кошторисів з пояснюючими записками до них. 1918 р., 204 арк., арк. 129

⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 62-63

збройну боротьбу за контроль над Львовом. Керівництво ЗУНР чітко усвідомлювало гостру необхідність створення боєздатної регулярної армії, але відчувало катастрофічний брак досвідчених офіцерів, особливо вищого, генеральського складу. Державний Секретаріат Військових Справ на чолі з Д. Вітовським вирішив залучити до розбудови армії військових фахівців з інших армій, зокрема, колишньої російської.

Попередня галицька делегація, що відвідувала гетьмана (О. Назарук, В. Шухевич), отримала від нього обіцянку надати військову допомогу, однак Окремий Загін Січових Стрільців категорично відмовився вирушати до ЗУНР і приєднався до антигетьманського повстання Директорії¹. Тому 30 листопада до Фастова прибула нова галицька делегація (у складі Л. Цегельського, Д. Левицького, Д. Палієва) з проханням про надання військової допомоги до керівництва Директорії².

Галицькі делегати випадково зустріли М. Омеляновича-Павленка, якого в цей час вели під арештом до штабного вагону Директорії, і зробили йому пропозицію очолити Галицьку армію (УГА)³. Кандидатура цього досвідченого бойового генерала цілком відповідала нагальним потребам ЗУНР. М. Омелянович-Павленко, не маючи особливих перспектив отримати високу командну посаду в Армії УНР, негайно погодився⁴. Керівництво Директорії та начальник її штабу генерал О. Осецький дали офіційну згоду на його перехід на службу до галичан. На посаду начальника штабу УГА він запросив полковника Є. Мишківського, який також перебував у полоні повстанців. Є. Мишківський був досвідченим штабним офіцером, випускником Миколаївської академії Генерального штабу. На службу в УГА також погодилися й інші відомі

¹ Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Воєнно-історична студія)., с. 45

² Kozłowski M. Zapomniana wojna: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919 / Maciej Kozłowski. – Bydgoszcz : Świadectwo, 1999. – 370 s., с. 222

³ Паліїв Д. Жмут споминів / Дмитро Паліїв // Історичний календар- альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів. – 1934. – С. 40-46., с. 42

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 110

наддніпрянські офіцери: генерали В. Генбачев, полковники М. Какурін, Б. Губер, В. Шаповал та рідний брат Михайла – Іван Омелянович-Павленко.

7 грудня 1918 року М. Омелянович-Павленко виїхав до Тернополя. Його перша зустріч з галицькими стрільцями відбулася на станції Підволочиськ. Його зовнішній вигляд (чоловік середнього зросту, з вже посивілою бородою, одягнений у стару російську шинель, з правою рукою на перев'язці) справив значне позитивне враження на галичан¹. 10 грудня 1918 року наказом Державного секретаря військових справ Д. Вітовського його було офіційно призначено Начальним вождем (Головнокомандувачем) Галицької армії, а полковника Є. Мишківського – начальником її штабу. У своєму першому наказі новий командувач оголосив про свою головну мету – звільнення Львова та всієї території Західної України² і наказав негайно провести детальну перевірку стану військових частин, артилерії, засобів зв'язку та системи обліку втрат³.

Однак одразу після приїзду до Галичини генерал М. Омелянович-Павленко важко захворів⁴, тому основний тягар організаційної роботи на початковому етапі ліг на плечі полковника Є. Мишківського. На той момент УГА фактично складалася з окремих, не завжди добре скоординованих, загонів, її загальна чисельність сягала 25-30 тисяч бійців при 40 гарматах, але армія відчувала гостру нестачу кваліфікованих офіцерів (штати були укомплектовані лише на 55% від потреби), особливо бракувало старшого командного складу⁵. Це змусило військове командування тимчасово відмовитися від формування полків на користь менших за чисельністю окремих куренів. 12 грудня було проведено першу реорганізацію армії, в результаті якої було сформовано чотири основні оперативні групи: Північна (командир – полковник В. Захарійн),

¹ Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. – Ч. I. – 176 с, с. 70.

² Ф. 2188. Начальна команда Української Галицької армії, Вінниця. 1918–1924 рр. Спр. 1. Накази Начальної команди Галицької армії. 4 листопада 1918 – 16 січня 1920 рр., 248 арк., арк. 31

³ Там само, арк. 31 зв.

⁴ Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. – Ч. II. – 176 с, с. 73

⁵ Kozłowski M. Zapomniana wojna: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919 / Maciej Kozłowski. – Bydgoszcz : Świadectwo, 1999. – 370 s, с. 225

Схід (основу склали полк УСС та інші курені), група отамана О. Микитки, група Стрий (командир – полковник Г. Коссак).

М. Омелянович-Павленко відверто висловлював незадоволення рівнем підготовки галицького офіцерського корпусу: «Старшин в вищих рангах нема... Це робить старшинський склад дуже неопитним»¹. Затяжна світова війна деморалізувала багатьох військових, основною метою яких стало якнайшвидше повернення додому. Значна кількість німецьких та австрійських офіцерів на українській службі створювала додаткові проблеми через мовні бар'єри та відмінності у методиках військової підготовки². Для покращення ситуації генерал ініціював створення старшинських шкіл у Коломиї та Самборі (січень 1919 року) та Золочеві³ (1 березня 1919 року). Низький моральний стан рядових стрільців також викликав серйозне занепокоєння командувача: «під артилерійським огнем тікають цілими куренями...»⁴. Генерал вбачав головну причину цього явища у гострому браку досвідчених фахових офіцерів⁵. Через слабку тактичну підготовку піхотних підрозділів доводилося утримувати при куренях надмірну кількість кулеметів та гармат для компенсації їхньої бойової ефективності⁶.

Незадовільний стан матеріально-технічного постачання війська також вкрай негативно впливав на моральний дух бійців Галицької армії (УГА). Головними причинами цього стану були значна руйнація краю внаслідок багаторічних бойових дій, слабкий розвиток місцевої промисловості та критична залежність від поставок з Наддніпрянської України. М. Омелянович-Павленко наголошував, що хоча гвинтівок, кулеметів та гармат було в принципі

¹ Спр. 14. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 30 грудня 1918 – 4 січня 1919 рр., 206 арк, арк. 57

² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 116

³ Ткачук П. П. Командні кадри Сухопутних військ Галицької армії 1918– 1919 рр. / Павло Петрович Ткачук // Військово-науковий вісник. – 2008. – Вип. 10. – С. 187 – 200., с. 190

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 116

⁵ Спр. 14. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 30 грудня 1918 – 4 січня 1919 рр., 206 арк, арк. 57 зв

⁶ Там само

достатньо, катастрофічно бракувало набоїв до них¹ [40, арк. 58]. «Люди голі босі і на місцеві срідства їх не одіти...»² – зазначав він і наполегливо вимагав від керівництва ЗУНР терміново надати армії 10 000 комплектів обмундирування та взуття³. Гостро відчувався брак ліків та перев'язувальних матеріалів. У харчовому раціоні бійців не вистачало цукру, чаю, крупи, солі, сала; достатньо було лише хліба та м'яса. Начальна Команда (НК) мусила констатувати, що наявних запасів продовольства вистачить армії максимум на 2-3 місяці бойових дій⁴. У критичному стані перебував залізничний транспорт – бракувало палива для паротягів та надійної охорони залізничних шляхів. Телеграфний та поштовий зв'язок функціонували лише у прифронтовій смузі під безпосереднім наглядом українських старшин⁵. Кавалерійські частини так і не вдалося сформувати через гостру нестачу кінської зброї та сідел, хоча деякі історики пізніше звинувачували в цьому особисто командувача⁶.

Такий незадовільний загальний стан армії не дозволяв розпочати негайний штурм Львова. М. Омелянович-Павленко звернувся по допомогу до Директорії УНР. Керівництво УНР запевнило галичан, що незабаром надішле на допомогу боєздатні наддніпрянські частини. Начальник штабу УГА полковник Є. Мишківський наполягав на негайному початку наступу наявними силами, але М. Омелянович-Павленко ухвалив рішення дочекатися прибуття підкріплень⁷.

19 грудня М. Омелянович-Павленко віддав наказ про перегрупування наявних військ. Головний удар в майбутньому наступі мала завдати група отамана О. Микитки, для чого на її напрямку було зосереджено значні сили піхоти (включаючи УСС) та артилерії. Групу «Північ» було розділено на дві

¹ Там само, арк. 58

² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 117

³ Спр. 14. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 30 грудня 1918 – 4 січня 1919 рр., 206 арк, арк. 58

⁴ Там само, арк. 58

⁵ Там само, арк. 59 зв.

⁶ Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Воєнно-історична студія)., с. 286

⁷ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 119

окремі частини під командуванням полковника В. Захаріїна та поручика Б. Шашкевича. Група полковника Г. Коссака залишалася без організаційних змін.

Остання перед наступом нарада військового керівництва відбулася 22–23 грудня у Бережанах за участю президента ЗУНР Є. Петрушевича, М. Омеляновича-Павленка та командирів оперативних груп. На ній детально обговорювали план штурму Львова, доопрацьований начальником штабу Є. Мишківським¹. Новий план передбачав проведення відволікаючих ударів з північного, східного та південного напрямків, тоді як головний удар мала завдати спеціально новосформована група «Наварія» (яку спочатку очолював полковник А. Легар, а пізніше – І. Омелянович-Павленко) з південно-західного напрямку. Чисельність ударного угруповання планували довести до 7-9 тисяч бійців при 40 гарматах². Початок наступу було призначено на 27 грудня 1918 року. 24 грудня НК видала детальний наказ про необхідне перегрупування військ³.

26 грудня 1918 року Окрема Козятинська піша бригада під командуванням полковника І. Дедюкова зосередилася у районі населених пунктів Наварія – Ставчани⁴. Після її прибуття М. Омелянович-Павленко віддав наказ № 5 про початок наступу на Львів. Метою операції визначалося захоплення міста та вихід на лінію Рудка – Городок – Рава Руська. Кожна оперативна група отримала своє конкретне бойове завдання: група генерала В. Захаріїна мала перерізати ворожі комунікації на півночі від Львова; група поручика Б. Шашкевича – зайняти відтинок залізниці біля Замарстинова; група полковника О. Бушкованого – вийти на лінію Знесіння – Погулянка; група отамана О. Микитки – вийти на лінію Козельники – Кульпарків; ударна група наддніпрянських козаків (бригада полковника Дедюкова) мала наступати на

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 120

² Там само, с. 120

³ Спр. 4. Оперативні секретні накази штабу Начальної команди Галицької армії. 12 грудня 1918 – 28 листопада 1919 р., 47 арк., арк. 4.

⁴ Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Воєнно-історична студія)., с. 47

напрямку Сокільники – Скнилівок; полк УСС (що перебував у загальному резерві командування) – мав штурмувати центральну частину Львова¹.

Зосередження значних українських сил навколо міста викликало серйозне занепокоєння у польського командування. 18 грудня їхня розвідка вже отримала дані про концентрацію українського ударного угруповання на південь від Львова². Польська таємна військова організація (Р.О.В.) вкрай активно діяла на території Галичини, постачаючи своєму командуванню цінну розвідувальну інформацію. Лише з 11 лютого 1919 року М. Омелянович-Павленко розпочав планомірну боротьбу з польською агентурою, наказавши створити спеціальний табір для утримання осіб, підозрюваних у шпигунстві, та категорично заборонивши публічні розмови військовослужбовців на військові теми³. Проте, за свідченнями генерала С. Шухевича, сам командувач іноді був «занадто щирим і балакучим» і міг ненароком розголошувати важливі військові таємниці у приватних розмовах⁴.

На початку грудня 1918 року штаб польського військового командування на чолі з генералом Т. Розвадовським переїхав до Львова. Генерал Ц. Лесневський об'єднав усі наявні у Львові польські частини у дві бригади під командуванням Ч. Мончинського та М. Токаржевського-Карашевича. За даними української розвідки, станом на 26 грудня у Львові перебувало приблизно 12-15 тисяч польських вояків (з них близько 5-7 тисяч становило регулярне військо)⁵. Генерал Розвадовський наказав генералу Ж. Зелінському терміново сформувати під Перемишлем ударний загін для завдання випереджувального удару по групі «Наварія»⁶. Група підполковника Ю. Сопотніцького 24 грудня розпочала наступ і наступного дня захопила населені

¹ Спр. 4. Оперативні секретні накази штабу Начальної команди Галицької армії. 12 грудня 1918 – 28 листопада 1919 р., 47 арк., арк. 7-10

² Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 120

³ Спр. 25. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 14–16 лютого 1919 р., 138 арк., арк. 35

⁴ Шухевич С. Спогади з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. – Ч. II. – 176 с, с. 95, 121-122

⁵ Спр. 4. Оперативні секретні накази штабу Начальної команди Галицької армії. 12 грудня 1918 – 28 листопада 1919 р., 47 арк., арк. 7-10

⁶ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 122

пункти Любінь Великий та Ставчани¹. У районі Оброшино цей удар прийняв курінь отамана Кравчука, який не витримав сильного натиску противника і самовільно залишив займані позиції².

Невдача на лівому фланзі угруповання під командуванням І. Омеляновича-Павленка не призвела до зміни планів Начальної Команди (НК). 27 грудня галицькі підрозділи розпочали штурм Львова. Початковий етап наступу розвивався досить успішно: групи під командуванням Микитки та Бушкованого зайняли Сихів, Козельники та Личаків. Козацькі частини А. Долуда вийшли на рубіж Замарстинів – Жовківське передмістя. Група, очолювана І. Омеляновичем-Павленком, захопила Ставчани³. Внаслідок артилерійського обстрілу Львів залишився без водопостачання та електрики.

Наступного дня штурм міста продовжився. Козаки з Козятинської бригади наблизилися до станції Скнилів, але їхній наступ зупинився через сильну оборону супротивника⁴, і вони відмовилися продовжувати атаку без належної артилерійської підготовки. Польський бронепоїзд почав обстрілювати їхні позиції⁵. 1-й полк цієї бригади, зазнавши втрат, заявив про небажання воювати з «братами поляками» і почав самовільно відходити⁶. Полковник І. Омелянович-Павленко був змушений відвести всю бригаду в тил. 29 грудня підрозділи Січових Стрільців зайняли Персенівку. Польський гарнізон, підсилений групою Сопотніцького, протягом 29-30 грудня відбив усі українські атаки⁷. 31 грудня генерал М. Омелянович-Павленко мусив констатувати, що

¹ Lukomski G. Wojna polsko-ukrainiska 1918 – 1919 / Lukomski G., Partacz Cz., Polak B. – Koszalin, Warszawa : Uczelnia Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 1994. – 286 s, c. 147

² Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia. Galicję 1918 – 1919 r. : Aspekty polityczne i wojskowe / Michał Klimecki. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 279 s, c. 149

³ Спр. 17. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 1 січня – 9 січня 1919 р., 266 арк, арк. 27

⁴ Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia. Galicję 1918 – 1919 r. : Aspekty polityczne i wojskowe / Michał Klimecki. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 279 s, c. 149

⁵ Спр. 14. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 30 грудня 1918 – 4 січня 1919 рр., 206 арк., арк. 83

⁶ Спр. 17. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 1 січня – 9 січня 1919 р., 266 арк, арк. 27

⁷ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. , с. 236

перший етап бою завершився без досягнення поставлених цілей¹, і віддав наказ перейти до оборони та вивести сили для відпочинку. Полковнику І. Дєдюкову було наказано відвести козаків до Басівки².

Причинами провалу першого штурму стали недотримання військової таємниці, ефективні дії польського командування та несподіваний відступ Козятинської бригади. Невдача цієї операції призвела до переходу війни у затяжну фазу боротьби на виснаження.

Є. Петрушевич вимагав якнайшвидшого повернення столиці, зважаючи на початок мирної конференції у Парижі. М. Омелянович-Павленко при плануванні другого штурму вирішив залишити попередній план без змін, не врахувавши помилок першої спроби. У бій знову кинули ті ж самі, вже ослаблені попередніми боями, три групи («Старе Село» О. Микитки, «Схід» О. Бушкованого, «Щирець» К. Слюсарчука)³, загальна чисельність яких становила близько 4 тисяч бійців. Початок операції було заплановано на 11 січня 1919 року. На той момент противник зосередив у Львові близько 10 тисяч вояків і готувався до власного контрнаступу, який поляки призначили на 12 січня.

Рано-вранці 11 січня галицькі війська розпочали наступ і змогли захопити Лапаївку, Сихів та Сигнівку. Однак наступного дня почалися контратаки поляків, і до Львова прорвалася група «Буг» під командуванням генерала Ромера. Бої тривали три дні, полякам вдалося відбити втрачені позиції, але жодна зі сторін не змогла досягти вирішальної перемоги. Зрозумівши, що чисельність польської залоги перевищила 15 тисяч, М. Омелянович-Павленко наказав зупинити штурм. Українські війська не змогли досягти успіху через недостатню підготовку та тиск з боку Директорії УНР, яка прагнула здобути перемогу для впливу на Мирову Конференцію.

¹ Спр. 14. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 30 грудня 1918 – 4 січня 1919 рр., 206 арк., арк. 89

² Спр. 4. Оперативні секретні накази штабу Начальної команди Галицької армії. 12 грудня 1918 – 28 листопада 1919 р., 47 арк., арк. 28

³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с., с. 241

Після боїв 11-15 січня на фронті встановилося тимчасове затишшя. У цей період розпочала свою діяльність міжсоюзна місія на чолі з генералом Ю. Бартелемі, метою якої був збір інформації про ситуацію. Країни Антанти, орієнтуючись на ідею "єдиної Росії" та підтримуючи Польщу (особливо Франція), прагнули до встановлення миру на умовах, вигідних Варшаві, що передбачали передачу Польщі Львова та нафтоносного басейну¹. Галицькі представники відзначали упереджене ставлення членів місії.

М. Омелянович-Павленко, хоча й був змушений відволікатися на переговори, зосередив основну увагу на реорганізації армії. 15 січня 1919 року розпочався процес реорганізації УГА². Було сформовано 3 корпуси, що склалися з 12 бригад. Ініціатором запровадження бригадної структури був полковник Є. Мишківський. І корпус (сформований на базі групи «Північ») очолив В. Курманович; II корпус (на базі груп «Схід», «Старе Село», «Наварія») – М. Тарнавський; III корпус (на базі південних груп) – Г. Коссак; бригада УСС залишалася в безпосередньому підпорядкуванні НК³. Реорганізація пройшла досить швидко (завершилася до 3 березня), і командувач був приємно вражений професіоналізмом молодих галицьких офіцерів⁴.

За тиждень до планованого наступу, 12 лютого, тодішній начальник штабу Є. Мишківський покинув діючу армію, вирушивши до Тернополя нібито за службовим дорученням⁵. Насправді ж причиною його від'їзду стали поширені серед стрільцтва звинувачення у державній зраді, викликані невдачами на фронті⁶. Спроби М. Омеляновича-Павленка захистити свого начальника штабу успіху не мали. Новим очільником штабу став полковник В.

¹ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с., с. 262

² Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Воєнно-історична студія)., с. 55

³ Спр. 26. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 16 – 20 лютого 1919 р., 208 арк., арк. 127

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 136

⁵ Спр. 25. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 14–16 лютого 1919 р., 138 арк., арк. 31-32

⁶ Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. – Ч. I. – 176 с., с. 109

Курманович, призначення якого позитивно вплинуло на бойовий дух військ¹. Курманович мав значний авторитет та популярність серед галицьких військових. Водночас, як відзначали сучасники, атмосфера у вищому командуванні погіршилася, а стосунки з командувачем армії втратили колишню відвертість².

12 лютого 1919 року в Ходорові відбулася важлива нарада за участю політичного керівництва ЗУНР та вищих військових чинів. В. Курманович представив доповідь про загальний стан армії (близько 60 тис. вояків, які гостро потребували озброєння та амуніції). М. Омелянович-Павленко ознайомив присутніх із планом наступальної Вовчухівської операції: завдання головного удару силами III корпусу в напрямку залізничної лінії Судова Вишня – Городок, блокування Львова із заходу, після чого мав розпочатися штурм міста з подальшим виходом на рубіж річки Сян. Представник УНР О. Шаповал та деякі члени уряду ЗУНР наполягали на завданні прямого, лобового удару по Львову, але зрештою було схвалено план, запропонований командувачем. Наступ було призначено на 17 лютого³. План самої операції розробили Є. Мишківський та М. Какурін.

Обраний час для наступу видавався досить сприятливим: українська розвідка мала дані про апатію та брак припасів у польському гарнізоні Львова. 5 лютого польський командувач генерал Розвадовський особисто вирушив до Варшави просити термінової допомоги⁴. Проте вже 10 лютого ситуація різко змінилася: до Львова дійшла звістка про укладення угоди між Чехословаччиною та Польщею, що давало полякам надію на швидке отримання військових підкріплень. У галицької армії також були серйозні проблеми:

¹ Skrukwy G. Formacje wojskowe ukraińskiej "Rewolucji narodowej" 1914 – 1921 / Grzegorz Skrukwa. – Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 2008. – 717 s., c. 537

² Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. – Ч. II. – 176 с., с. 54

³ Спр. 26. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 16 – 20 лютого 1919 р., 208 арк., арк. 8

⁴ Спр. 23. Оперативні зведення військових груп про хід воєнних дій та розпорядження Начальної команди про розподіл особового складу. Накази по ставці Холмсько-Галицького фронту, проект відповіді Державного секретаріату Західної області УНР англійській місії в справі переговорів з поляками. 5 – 8 лютого 1919 р., 183 арк., арк. 95

війська були виснажені попередніми боями, гостро бракувало досвідчених офіцерських кадрів та оперативних резервів¹.

17 лютого УГА розпочала наступ, але одразу зустріла сильний опір противника під Судовою Вишнею та Городком. Для підтримки наступаючих частин М. Омелянович-Павленко був змушений перекинути на цю ділянку фронту свою останню резервну 1-шу бригаду УСС. У перший день операції українським військам вдалося зайняти місто Раву-Руську й перервати залізничне сполучення між Судовою Вишнею та Городком.

18 лютого голова міжсоюзної місії Ю. Бартелемі звернувся до урядів ЗУНР та Польщі з категоричною вимогою негайно припинити вогонь для проведення мирних переговорів. Військове командування УГА на чолі з М. Омеляновичем-Павленком виступило категорично проти укладання перемир'я у розпал успішно розпочатого наступу, вважаючи, що продовження бойових дій змусить Антанту та поляків піти на суттєві поступки². Цього ж дня українські частини змогли перетнути залізничну лінію, що сполучала Львів з Перемишлем. Однак уряд ЗУНР, прагнучи уникнути загострення стосунків з Антантою, погодився на тимчасове припинення вогню. 22 лютого делегація Антанти прибула до Ходорова, де розпочалися її переговори з М. Омеляновичем-Павленком³. Генерал Ю. Бартелемі виклав умови, запропоновані Антантою: українські війська мали відступити за лінію річок Буг та Стрий⁴. Українське військове керівництво вважало такі умови неприйнятними. Командувач УГА М. Омелянович-Павленко надіслав офіційного листа місії, в якому рішуче наполягав на встановленні демаркаційної лінії по річці Сян і висловив глибокий жаль з приводу явно упередженого ставлення представників Антанти до української сторони⁵.

¹ Там само, арк. 97

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 142

³ Спр. 28. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди про план і хід воєнних дій. Хід переговорів з поляками про припинення воєнних дій. 24 – 26 лютого 1919 р., 152 арк., арк. 94

⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с., с. 265

⁵ Спр. 26. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 16 – 20 лютого 1919 р., 208 арк, арк. 208

Переговори було вирішено перенести до Львова. Українську делегацію для участі в них очолив В. Охримович. М. Омелянович-Павленко надав їй детальну інструкцію, в якій наголошував на необхідності підкреслювати останні військові успіхи УГА та можливість взяття Львова шляхом повної блокади, тому єдина прийнятна лінія перемир'я мала проходити виключно по річці Сян¹. У Львові 24 лютого було підписано тимчасову угоду про припинення вогню, що мала набрати чинності з наступного дня. Фронт стабілізувався. Згідно з умовами цієї угоди, залізнична ділянка Львів – Сихів оголошувалася нейтральною і залишалася поза зоною бойових дій, що дозволило полякам фактично безперешкодно підвозити припаси до обложеного міста. Самі переговори навмисно затягувалися польською стороною, що дало змогу полякам підтягнути до Львова свіжі резерви². У ці ж дні до Західної України прибув Головний Отаман С. Петлюра, який мав намір особисто обговорити можливість відправлення 10 тисяч галицьких вояків на допомогу Армії УНР у боротьбі проти більшовиків³.

В ніч на 27 лютого 1919 року Михайло Володимирович разом зі своїми штабними офіцерами виїхав потягом на зустріч із С. Петлюрою. За спогадами В. Андрієвського, ця подорож вищих старшин була досить скромною⁴. 27 лютого в Ходорові відбулася нарада, під час якої Головний Отаман звернувся з проханням надати військові підкріплення для протибільшовицького фронту частинами УГА. М. Омелянович-Павленко не міг задовольнити це прохання, оскільки УГА в цей час вела важку та напружену боротьбу з поляками під Львовом. Він заявив, що погодиться надати допомогу лише за умови повної ліквідації українсько-польського фронту, на що, звісно, не міг пристати С. Петлюра⁵.

¹ Спр. 27. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 20 – 24 лютого 1919 р., 212 арк., арк. 164

² Там само

³ Спр. 28. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди про план і хід воєнних дій. Хід переговорів з поляками про припинення воєнних дій. 24 – 26 лютого 1919 р., 152 арк., арк. 2.

⁴ Андрієвський В. З минулого: в 2-х томах / В. Андрієвський. – Берлін : Українське слово, 1923. – 308 с., с. 167

⁵ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 160

Наступного дня, 27 лютого, у Ходорові також відбулася зустріч між Ю. Бартелемі та С. Петлюрою. Французький генерал рішуче наполягав на прийнятті запропонованої ним «лінії Бартелемі» як єдиної можливої основи для перемир'я. С. Петлюра висловив готовність підтримати умови Антанти в обмін на офіційне визнання УНР і ЗУНР та надання реальної військової допомоги у боротьбі проти більшовиків. Галичанам він порадив прийняти запропоновану демаркаційну лінію. Однак остаточне рішення залишалося за делегатами ЗУНР, на позицію яких значний вплив продовжував мати М. Омелянович-Павленко. Його ж позиція залишалася абсолютно незмінною: польські війська мали відступити за річку Сян.

28 лютого комісія генерала Ю. Бартелемі запропонувала свій остаточний проект угоди про перемир'я, згідно з яким під польським контролем мали залишитися Львів та Дрогобицько-Бориславський нафтовий басейн. Делегати ЗУНР не могли погодитися на такі умови. Коли про ці пропозиції дізналися рядові стрільці на фронті, «цілий фронт закипів... Про уступлення... землі на схід від Сяну ніхто й думати не хотів»¹. Пізно ввечері 28 лютого галицька делегація у Львові офіційно відхилила пропозиції місії. С. Петлюра згодом поклав відповідальність за зрив переговорів на М. Омеляновича-Павленка, стверджуючи, що той «ніколи не орієнтувався в державних справах»². Представники Антанти звинуватили українську сторону у симпатіях до більшовизму, що стало додатковим аргументом для відправлення на українсько-польський фронт армії генерала Галлера. В українській армії та серед населення Галичини вважали умови, запропоновані місією, принизливими та образливими. Зважаючи на ці настрої та загальну військово-політичну ситуацію на фронті, М. Омелянович-Павленко та Є. Петрушевич прийняли спільне рішення відкинути пропозиції Антанти.

¹ Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. – Ч. I. – 176 с., с. 140

² Симон Петлюра. Статті, листи, документи / [ред. Колегія Л.Дражевська і т. д.]. – Нью-Йорк : Видано Українською Вільною Академією Наук у США, 1956. – Т. 2. – 1979. – 627 с., с. 520

1 березня Михайло Володимирович видав наказ про продовження наступальної операції. Проте відновлення активних бойових дій відбулося не одразу. Командування УГА планувало спершу заблокувати Львів з боку Перемишля і лише потім розпочати другий етап наступу. Було вирішено насамперед зайняти Городок та перерізати залізничний шлях Городок – Судова Вишня. Початок цієї операції було призначено на 8 березня. Щоб ввести противника в оману, 5 березня УГА відновила активні бойові дії вздовж усієї лінії фронту¹.

Ранком 8 березня галицькі частини підійшли до Судової Вишні, проте командування не використало цей тактичний успіх для спроби захоплення Перемишля². Замість цього, 9 березня розпочалася запекла битва за сильно укріплене місто Городок. Передовим українським підрозділам вдалося увірватися до міста, але гострий брак резервів та значні втрати не дозволили повністю оволодіти ним. 11 березня Начальний Вождь особисто прибув до розташування III Галицького корпусу, яким командував полковник А. Кравс. Галицькі вояки з надією сподівалися на прибуття підкріплень, але отримали лише подяку від командувача. Більшість військових істориків сходяться на думці, що НК та командування III корпусу припустилися стратегічної помилки, продовжуючи безплідний штурм Городка замість того, щоб перенести основний удар на Судову Вишню³. Цим негайно скористалися поляки, які 13 березня перейшли в контрнаступ на західному крилі III українського корпусу. 17 березня галичани врешті припинили наступ на Городок і почали перекидання сил під Судову Вишню, але було вже занадто пізно – 18 березня польські війська захопили Вовчухи. З 21 по 26 березня поляки продовжили свій наступ, захопивши міста Яворів, Янів, Магерів і остаточно перехопивши

¹ Карпинець І. І. Галичина : Військова історія 1914 – 1921 років / Іван Іванович Карпинець. – Львів : Панорама, 2005. – 376 с., с. 166

² Hupert W. Zajecie Matopolski Wschodniej i Wolynia w roku 1919 / W.Hupert. – Lwow, Warszawa, 1928. – 107 s. .с.131

³ Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Воєнно-історична студія), с. 132

стратегічну ініціативу. Таким чином, Вовчухівська операція закінчилася повною невдачею для української армії¹.

Контрнаступ поляків призвів до дезорганізації українських військ. «Упадок духа, апатія і дезерція були надто помітні і прямо доводили Начальну Команду до розпуки»². У війську знову почали поширюватися чутки про зраду у вищому командуванні. Серед стрільців дедалі частіше почали говорити, що через надмірну впертість М. Омеляновича-Павленка талановитий начальник штабу В. Курманович не може плідно працювати³.

27 березня М. Омелянович-Павленко був присутній на військовій нараді в Ходорові разом з Є. Петрушевичем, В. Курмановичем та делегацією УНР (у складі П. Андрієвського, Ф. Швеця та ін.). Учасники наради покладали великі сподівання на результати переговорів у Хирові 27-28 березня, але там галицькій делегації знову в ультимативній формі запропонували погодитися на «лінію Бартелемі». Делегати знову відмовилися від цих умов.

11 квітня 1919 року у Здолбунові С. Петлюра провів чергову нараду за участю вищого керівництва УНР та ЗУНР. Учасники наради (серед яких були О. Осецький, В. Сінклер, М. Омелянович-Павленко, Є. Коновалець та ін.) дійшли спільної згоди, що вести війну на два фронти одночасно неможливо. Деякі з присутніх (В. Оскілко, В. Агапіїв, В. Сінклер) висловилися за необхідність укладення негайного перемир'я з поляками. М. Омелянович-Павленко натомість запропонував відвести частини Дієвої армії УНР до Галичини, щоб зіштовхнути поляків з Червоною армією і таким чином забезпечити собі надійний тил у Карпатах⁴. Коли ж представники УНР звернулися з проханням надати 5-6 тисяч галицьких вояків для боротьби з більшовиками, М. Омелянович-Павленко категорично відмовив⁵. Ця нарада так і не принесла

¹ Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia. Galicję 1918 – 1919 r. : Aspekty polityczne i wojskowe / Michał Klimecki. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 279 s., c. 129

² Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. II. – 176 с., с. 63

³ Там само, с. 69

⁴ Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / Матвій Стахів. – Вінніпег : Історична бібліотека в Скрентоні, 1962.– Т. 5: Директорія і Антанта. – 1962. – 248 с., с. 37

⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 146

жодних конструктивних результатів. Михайло Володимирович зробив для себе невтішний висновок: «...мусимо мати надію тільки на себе»¹.

15–17 квітня 1919 року поляки розпочали новий потужний наступ, який тривав аж до 20-х чисел місяця. Їм вдалося відкинути галицькі частини від Львова і небезпечно наблизитися до Сокаля, Жовкви та Стрия. Різке погіршення ситуації на фронті спричинило нову хвилю масового дезертирства. У квітні НК зібрала екстрену нараду в Стрию. А. Чайківський згадував, що М. Павленко справив на нього враження людини «німичної та безрадної», коли ставив перед присутніми риторичне питання, чи варто продовжувати війну, чи краще здатися, оскільки тил категорично відмовився надавати допомогу армії. За словами Чайківського, командувач говорив «крізь плач», що викликало у нього глибоке обурення². 27 квітня схожа нарада відбулася у Ходорові. Довіра до Начального Вождя серед військових стрімко падала. Офіцерам і стрільцям також не сподобався наказ М. Омеляновича-Павленка про необхідність формування другого фронту проти наступаючої Червоної армії та його категоричне неприйняття ідеї будь-яких переговорів з більшовиками. У війську навіть почали жартувати, що він боїться бути повішеним більшовиками або розстріляним поляками³.

З кінця квітня проти північного крила УГА почали зосереджуватися значні сили польських військ. До середини травня їхнє угруповання вже налічувало близько 80 тис. вояків, 900 кулеметів та 200 гармат⁴, основу якого складали частини "блакитної армії" генерала Ю. Галлера, що нещодавно прибули з Франції. За його планом, польська армія мала завдати потужного удару в напрямку на Луцьк, Броди, Тернопіль з метою виходу в глибокий тил

¹ Спр. 42. Оперативные сводки и списки чинов Галицкой армии. 23 апреля – 15 октября 1919 г., 12 арк., арк. 8

² Чайковский А. Спогади. Листи. Дослідження : У 3 т. / Андрій Чайковський. – Львів : Міністерство освіти і науки України, 2002. – Т. 1. – 2002. – С. 257, с. 257

³ Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. I. – 176 с., с. 171

⁴ Lukomski G. Wojna polsko-ukrainiska 1918 – 1919 / Lukomski G., Partacz Cz., Polak B. – Koszalin, Warszawa : Uczelnia Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 1994. – 286 s., с. 57

УГА¹. НК УГА була поінформована про польські приготування. Начальник штабу УГА В. Курманович, за погодженням з М. Омеляновичем-Павленком, розробив детальний план організованого відступу до Карпат, що дозволяло значно скоротити лінію фронту, налагодити надійний зв'язок через територію Чехословаччини та утримати контроль над стратегічно важливим нафтовим басейном². Однак цей цілком реалістичний план був відкинутий президентом Є. Петрушевичем та урядом С. Голубовича. Це викликало хвилю глибокого обурення у військовому командуванні та призвело до подання заяв про відставку від М. Омеляновича-Павленка та В. Курмановича³. В результаті армія залишилася без чіткого плану дій на випадок масованого польського наступу.

Перед початком польського наступу фронт УГА утримували три корпуси: I корпус під командуванням О. Микитки (14 тис. бійців), II корпус під командуванням М. Тарнавського (12 тис.), III корпус під командуванням В. Генбачева (19,5 тис.). 14 травня 1919 року розпочався наступ польської групи генерала Г. Мінкевича на позиції I корпусу, який, незважаючи на значну перевагу ворога, чинив запеклий опір⁴. 16 травня Холмська група Армії УНР була оточена у Луцьку, внаслідок чого правий фланг УГА залишився практично неприкритим. НК віддала наказ I корпусу відступити за річку Стир⁵. На фронті III корпусу ситуація також різко погіршилася, і 17 травня він був змушений відійти за лінію східніше Самбора.

М. Омелянович-Павленко прийняв вимушене рішення відступати на Покуття. Щоб виграти час для перегруповування виснажених сил, він планував провести контрнаступ з метою захисту стратегічно важливого нафтового

¹ Hupert W. Zajęcie Małopolski Wschodniej i Wołyń w roku 1919 / W. Hupert. – Lwów, Warszawa, 1928. – 107 s., c. 54

² Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної Калини. – 1934. – Ч. 5. – С. 3–6, с. 4

³ Карпинець І. І. Галичина : Військова історія 1914 – 1921 років / Іван Іванович Карпинець. – Львів : Панорама, 2005. – 376 с., с. 241-242

⁴ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с. 320

⁵ Спр. 47. Оперативні донесення військових груп, агентур та розвідок про хід воєнних дій, розташування і кількість ворожих сил. 15 травня – 17 травня 1919р., 148 арк., арк. 4

басейну¹. 17 травня він наказав терміново відправити підкріплення до Дрогобича і наступного дня особисто прибув туди для безпосереднього керівництва обороною². Однак план контрнаступу повністю провалився. 18 травня польська група генерала Єнджеєвського відновила наступ і захопила переправу через Дністер. Цей прорив змусив М. Омеляновича-Павленка терміново перекинути усі наявні резерви на захист Стрия. Незважаючи на це, 19 травня поляки захопили Дрогобич³. Втрата нафтового басейну та міста Стрия завдала нищівного удару по економіці та обороноздатності ЗУНР.

Головним завданням командування УГА в цих критичних умовах стало збереження армії від повного розгрому. 19 травня НК віддала наказ про загальний відступ за річки Стрий та Дністер⁴. Того ж дня М. Омелянович-Павленко звернувся до польського командування з пропозицією укласти перемир'я на основі «лінії Бартелемі»⁵, але генерал Ю. Галлер у відповідь висунув вимогу повної та беззастережної капітуляції. 20 травня командувач УГА видав низку термінових наказів, спрямованих на покращення ситуації в армії: організувати спеціальні загони для вилову дезертирів⁶, категорично заборонити вживання алкоголю у військах⁷, провести термінову реквізицію коней та негайно формувати боєздатні кінні частини⁸. Однак цих заходів було вже явно недостатньо. 22 травня М. Омелянович-Павленко доповідав С. Петлюрі про безперервний відступ армії, повну відсутність резервів та катастрофічну нестачу набоїв: «Корпуси вимагають рушничних набоїв – не маю нічого»⁹.

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 183

² Спр. 47. Оперативні донесення військових груп, агентур та розвідок про хід воєнних дій, розташування і кількість ворожих сил. 15 травня – 17 травня 1919р., 148 арк., арк. 139

³ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с., с. 361

⁴ Спр. 48. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 18 травня – 19 травня 1919 р., 126 арк., арк. 48

⁵ Там само, арк. 40

⁶ Там само, арк. 66

⁷ Там само, арк. 69

⁸ Там само, арк. 67

⁹ Там само, арк. 81

21 травня 1919 року Найвища Рада Антанти в Парижі зажадала від польського уряду негайно припинити наступ в Галичині. 23 травня генерал Ю. Галлер був змушений відвести дві дивізії з фронту. Проте 22 травня Румунія висунула Україні ультиматум щодо контролю над залізницею Коломия – Мармарош Сигот¹, і 24 травня румунські війська самовільно зайняли її. Того ж дня поляки відновили свій наступ, форсувавши Дністер². НК віддала наказ відходити на північ від Дністра: I корпус мав відійти у район Теремовлі, II – до Чорткова, III – до Товстого³. М. Омелянович-Павленко з гіркотою заявив своїм найближчим підлеглим: «Панове! Ситуація плоха, очень плоха»⁴. 26-27 травня польські війська зайняли Станіславів, Галич, Калуш і вийшли на лінію зіткнення з румунськими частинами.

На початку червня 1919 року у Бережанах Є. Петрушевич повідомив НК, що генерал О. Греків призначається Начальним Вождем, об'єднуючи під своїм командуванням фронт і тил⁵. Командувачем армії формально залишався М. Омелянович-Павленко. Це рішення, однак, не змінило критичної ситуації на фронті: 1 червня поляки взяли Бережани, 2 червня – Тернопіль. 4 червня УГА вдалося відірватися від переслідування польських військ і зосередитися у невеликому трикутнику між річками Дністер, Збруч та залізницею Чортків – Гусятин. Польське командування вважало УГА практично розгромленою, але припинило переслідування через початок бойових дій з більшовиками 5 червня⁶.

Знову постало гостре питання про подальші дії в умовах майже повної воєнної катастрофи. М. Омелянович-Павленко пропонував дати полякам останній рішучий бій, а потім відійти на Наддніпрянську Україну для з'єднання з Армією УНР. В. Курманович і більшість членів НК схилилися до того, щоб

¹ Спр. 50. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 29 травня-2 червня 1919 р., 140 арк., арк. 62

² Спр. 49. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 20 – 29 травня 1919 р., 249 арк., арк. 112

³ Там само, арк. 149

⁴ Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. II. – 176 с., с. 71

⁵ Спр. 50. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 29 травня-2 червня 1919 р., 140 арк., арк. 25

⁶ Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.,с. 366

звернутися за захистом до Антанти й відступити на територію Румунії. Державний Секретаріат підтримав пропозицію М. Омеляновича-Павленка. НК негайно розпочала розробку плану контрнаступу, який увійшов в історію як Чортківська офензива. Командарм планував наступати лише до лінії річки Золотої Липи, сподіваючись на втручання місії генерала С. Дельвіга та можливе припинення війни. Новопризначений Начальний Вождь О. Греків наполягав на продовженні наступу аж до Львова («будемо битися камінням»)¹. М. Омелянович-Павленко, не вірячи в реальність успіху амбітного плану Грекова, запропонував виконати спершу його, більш реалістичний, план, а потім передати командування. Цю пропозицію було прийнято. 7 червня 1919 року М. Омелянович-Павленко затвердив план наступу, розроблений В. Льобковіцем (який тимчасово виконував обов'язки начальника штабу) та Ф. Льонером.

8 червня II корпус несподівано для поляків захопив місто Чортків². Цей перший значний успіх після тривалих невдач суттєво підняв бойовий дух в армії. 9 червня М. Омелянович-Павленко особисто відвідав штаб 3-ї бригади. Він був у піднесеному настрої, розповідав С. Шухевичу про деталі успішного прориву та плани подальшого наступу³. У Чорткові було захоплено значні військові трофеї⁴. Увечері того ж дня М. Омелянович-Павленко повернувся до розташування НК, де дізнався, що диктатор Є. Петрушевич своїм указом призначив Начальним Вождем генерала О. Грекова⁵. Цю новину стрільці сприйняли здебільшого з полегшенням⁶. М. Омелянович-Павленко у своєму останньому зверненні до армії висловив щиру надію на успішне завершення розпочатої операції і подякував бійцям за їхню мужність та самовідданість⁷.

¹ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 187

² Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. XIX ст.): Книга у двох частинах / [під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін.]. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1936. – Ч. II. – 1936. – 568 с., с. 509

³ Шухевич С. Спогади з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. II. – 176 с., с. 87

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с., с. 6

⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 223

⁶ Чортківська офензива. – Мюнхен : Видання Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1953. – 37 с, с. 27

⁷ Спр. 1. Накази Начальної команди Галицької армії. 4 листопада 1918 – 16 січня 1920 рр., 248 арк., арк. 95

Після усунення з посади командувача армії генерал залишився при УГА як військовий дорадник. На початку липня 1919 року під час наради у Заліщиках (за участю Є. Петрушевича, О. Грекова та інших) він знову запропонував відійти за Збруч і об'єднати сили з Армією УНР для спільної боротьби. Цю пропозицію було прийнято¹. 16-17 липня 1919 року частини УГА перейшли Збруч. Наддніпрянська армія отримала вкрай необхідну та суттєву військову підтримку. Начальник генерального штабу УНР генерал В. Сінклер з цього приводу відзначав: «Україна в теперішній час немає регулярної армії (окрім галицької)»².

Перехід УГА за Збруч став важливим поворотним моментом. М. Омелянович-Павленко, який послідовно підтримував український визвольний рух ще з 1917 року, остаточно пов'язав свою подальшу долю з Українською Народною Республікою. Його діяльність на посаді командувача УГА оцінюється істориками неоднозначно. З одного боку, об'єктивні обставини – гострий брак ресурсів, міжнародна ізоляція, необхідність воювати проти значно сильнішого супротивника – не дозволили йому повною мірою проявити свій непересічний військовий таланти і досягти головної мети – визволення Львова. З іншого боку, саме він разом з полковником Є. Мишківським заклав організаційні основи та створив боєздатну регулярну армію, яка, незважаючи на всі труднощі, протягом шести місяців вела важку та виснажливу боротьбу проти польської армії, що користувалася потужною підтримкою з боку Антанти. Хоча він і не здобув остаточної перемоги, йому вдалося зберегти армію як організовану бойову силу.

¹ Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920 / Михайло Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с., с. 109

² Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР, Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський. 1918–1924 рр. Спр. 5. Доповіді та обіжники Головного управління Генерального штабу Військового міністерства, командирів військових частин про формування армії УНР, положення та схеми. Списки отаманів та полковників Головних управлінь: гарматного, інженерного та ін. 22 липня – 1 листопада 1919 рр., 150 арк., арк. 13

РОЗДІЛ III. М. ОМЕЛЯНОВИЧ-ПАВЛЕНКО ЯК ОЧІЛЬНИК ДІЄВОЇ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Перехід через Збруч ознаменував початок нового періоду в житті М. Омеляновича-Павленка. Генерала негайно прийняли на службу до лав Дієвої армії УНР. Слід згадати, що його брат Іван Володимирович служив у цій армії з початку 1919 року, обіймаючи посаду Інспектора кінноти. У липні 1919 року Іван Омелянович-Павленко розгорнув енергійну діяльність зі створення окремих кінних бригад. 26 липня він подав офіційну доповідь начальнику штабу армії та військовому міністру, в якій детально окреслив нагальні проблеми формування кінних частин. Він піддав гострій критиці існуючу організаційну структуру, за якої кінні курені входили до складу піхотних загонів і не мали змоги повноцінно розвиватися як самостійний рід військ. Інспектор запропонував створити 4 окремі кінні бригади (структура кожної передбачала 2 кінні полки та 1 кінно-гарматну батарею), забезпечити кавалеристів карабінами та провести максимально ретельний відбір командирів кінноти, наголосивши, що історія кінноти безпосередньо залежить від особистостей її начальників¹. 30 липня полковник І. Омелянович-Павленко у черговій доповіді наполягав на необхідності заснування кавалерійської школи у місті Балин, де для цього збереглися належні стайні та манеж. На посаду начальника майбутньої старшинської кіннотної школи він рекомендував призначити отамана С. Кульжинського.

Михайло Володимирович також недовго залишався без службового призначення. 20 серпня 1919 року при Головному Управлінні Генерального Штабу почала свою роботу спеціальна комісія, уповноважена для розгляду законопроекту про встановлення нових військових рангів в Армії УНР, а також для підготовки законопроекту про порядок проходження військової служби. Головою цієї комісії 6 вересня 1919 року призначили отамана М. Омеляновича-

¹ Спр. 125. Доповіді організаційної управи та плани формування Української кінноти з пояснюючими записками до них /довповіді/ та штати кінних частин. 26 квітня 1920 р. – 3 лютого 1921 р., 48 арк., арк. 51

Павленка, а його заступником став полковник Петровський¹. Проте вже 7 жовтня 1919 року М. Омеляновича-Павленка на цій посаді змінив отаман Зелінський².

Ще 22 серпня 1919 року під час наради Директорії та Ради Народних Міністрів УНР обговорювалося питання про ставлення до білогвардійської Добровольчої армії. Було ухвалено рішення відправити на переговори для узгодження демаркаційної лінії з білогвардійцями спеціальну делегацію на чолі з М. Омеляновичем-Павленком. 24 серпня 1919 року 8-а дивізія Запорізького корпусу УНР увійшла в контакт з білогвардійським панцерником та частинами 2-ї Терської бригади під командуванням полковника Белогорцева. На перші неформальні переговори з добровольцями в Білій Церкві довелося направляти старшин Галицької армії, оскільки представники білого руху відмовлялися розмовляти зі старшинами Армії УНР³. Результатом цих переговорів стало встановлення тимчасової демаркаційної лінії по лінії населених пунктів Устинівка – Бархати – Обухів.

На жаль, подальший процес формування та відправлення офіційної делегації просувався надзвичайно повільно. 29 серпня Голова Ради Міністрів І. Мазепа зустрівся з М. Омеляновичем-Павленком і з подивом з'ясував, що у делегації для ведення переговорів досі немає необхідних мандатів за підписами С. Петлюри та М. Тарнавського для офіційного ведення переговорів із білогвардійським командуванням. Ісаак Мазепа наказав членам делегації негайно вирушати на фронт. До складу місії під керівництвом М. Омеляновича-Павленка увійшли: представники Міністерства закордонних справ УНР М. Трепет, Державної інспектури Армії УНР А. Певний, від Начальної Команди Галицької Армії сотник Мечник, чотар Кочерган та отаман П. Бубела (як

¹ Ф. 1075. Військове міністерство Української Народної Республіки, Київ, Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща). 1918–1929 рр. Оп. 2. Спр. 4. Накази Головної Управи Війська УНР. 3 січня – 27 жовтня 1919 р., 277 арк., арк. 235

² Ф. 269. Колекція документів «Український музей у Празі». Кінець XIX століття – 1948 р., 8 арк. Оп. 1. Спр. 28. Накази по військах УНР. 24 серпня – 25 жовтня 1920 р., 92 арк., арк. 82

³ Кравс А. За українську справу. Спомини про III корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с., с. 25

представник УГА)¹. Того ж дня делегація виїхала до Фастова в розпорядження армійської групи генерала А. Кравса². У Жмеринці Михайло Володимирович мав зустріч із С. Петлюрою і отримав від нього необхідний підпис, який уповноважував його вести переговори. За підписом генерала Тарнавського М. Омелянович-Павленко спеціально їздив до Вінниці, але не застав там командувача, який саме в цей час виїхав до Києва³.

31 серпня делегація прибула до Фастова, однак не застала там генерала А. Кравса, який у цей час вже вів переговори з білогвардійським генералом Н. Бредовим у Києві, тому делегація рушила далі до столиці. Вже на підступах до Києва М. Омелянович-Павленко зустрів генерала М. Тарнавського, який повідомив, що білогвардійці щойно витіснили українські частини з Києва, і настійно порадив не їхати до міста. Ту ж саму інформацію делегати отримали на станції Пост-Подільський, де генерал А. Кравс особисто зустрів їхній потяг, прикрашений двома великими білими прапорами на знак мирних намірів. А. Кравс детально поінформував Михайла Володимировича про напружену ситуацію в Києві⁴. Також А. Кравс додав, що «Генерал Бредов Наддніпрянської армії не визнає, Отамана Омеляновича-Павленка не прийме, а коли він з'явиться, його буде арештовано»⁵. Отримавши таку тривожну звістку, М. Омелянович-Павленко ухвалив рішення повертатися.

2 вересня 1919 року делегати знову повернулися до Фастова, а звідти місія вирушила до Вінниці. У Кам'янці-Подільському Михайло Володимирович доповів вищому керівництву УНР, що добровольці категорично відмовляються від будь-якої військової співпраці і не бажають вести жодних переговорів з представниками Армії УНР⁶. Проте диктатор ЗУНР Є. Петрушевич (який тоді мав значний вплив на політику УНР) наполягав на продовженні спроб

¹ Шухевич С. Споми́ни з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. II. – 162 с., с. 41

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 257

³ Там само, с. 255

⁴ Кравс А. За українську справу. Споми́ни про III корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с., с. 47

⁵ Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України), с. 37

⁶ Там само, с. 56-57

домовитися з білими. 6 вересня Головна управа військ УНР видала наказ № 164, згідно з яким генерал М. Омелянович-Павленко знову призначався головою дипломатичної місії для досягнення порозуміння з військами генерала А. Денікіна¹. Щоправда, деякі представники вищого генералітету Армії УНР пропонували доручити керівництво цією місією іншій особі. Зокрема, генерал В. Петрів не виключав можливості заміни М. Омеляновича-Павленка, якого, за його словами, білогвардійські офіцери "ледь не ненавиділи" за його перехід на службу до "петлюрівців"². 8 вересня з I Галицького корпусу до розташування білогвардійців було направлено офіцера-парламентаря для з'ясування питання, чи готовий генерал Н. Бредов взагалі прийняти українську делегацію.

Білогвардійці, які на той час вже почали відчувати на собі тиск активного українського повстанського руху в своєму тилу, 11 вересня 1919 року надіслали офіційне запрошення до переговорів³. Увечері 12 вересня М. Омелянович-Павленко був прийнятий С. Петлюрою і отримав від нього детальні інструкції щодо проведення майбутніх переговорів. Генерал мав орієнтуватися на такі основні тези: створення спільного протибільшовицького фронту; уникнення будь-яких збройних сутичок з білогвардійцями; обговорення демаркаційної лінії та можливих спільних військових операцій проти більшовиків⁴. Було остаточно визначено новий склад делегації: отаман М. Омелянович-Павленко (голова), прапорщик А. Певний, М. Трепет і сотник Мечник.

Ранком 13 вересня місія М. Омеляновича-Павленка на українському панцернику вирушила в напрямку Фастова⁵. На нейтральній території поблизу станції Попільня делегати пересіли на білогвардійський бронепотяг⁶. Близько

¹ Спр. 4. Накази Головної Управи Війська УНР. 3 січня – 27 жовтня 1919 р., 277 арк., арк. 234

² Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 331-332

³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с., с. 52-53

⁴ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання), с. 202

⁵ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с., с. 55

⁶ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 87

полудня місія прибула на станцію Фастів, де до членів делегації була приставлена озброєна охорона. На станцію Пост-Волинський українська військова делегація прибула увечері. Там, у спеціально підготовленому штабному вагоні, делегати зустрілися з представниками денікінської армії на чолі з генералом П. Непеніним, командиром 1-ї бригади 7-ї піхотної дивізії ЗСПР¹. Українським делегатам одразу стало зрозуміло, що білогвардійці не мали жодних серйозних намірів щодо досягнення порозуміння. Представники генерала Бредова одразу заявили, що Добровольча армія воює під гаслами єдиної та неподільної Росії, тому переговори можливі лише за умови прийняття українським урядом цих імперських гасел, а армією УНР – визнання верховної влади генерала А. Денікіна. Переговори завершилися лише формальною обіцянкою білих зв'язатися зі своїм вищим командуванням. Жодного повідомлення від них так і не надійшло. У ніч на 14 вересня українська делегація повернулася без жодних позитивних результатів. По дорозі назад М. Омелянович-Павленко разом з іншими членами місії був висаджений у чистому полі поблизу станції Попільня і ледве уникнув полону, ледь не потрапивши до рук більшовиків². Генерал А. Кравс зустрів М. Омеляновича-Павленка на станції Козятин, де останній повідомив йому про повний провал місії³. 17 вересня С. Петлюра у спеціальній відозві офіційно назвав добровольців окупантами, що остаточно поклало край будь-яким спробам мирного порозуміння⁴.

Після чергових невдалих переговорів про місію М. Омеляновича-Павленка знову на деякий час «забули». 21 вересня генерал змушений був нагадати про себе телеграмою, в якій просив дозволу повернутися до ставки у Кам'янці-Подільському⁵. Після початку нового наступу денікінських військ 24

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 269

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с., с. 54-55

³ Кравс А. За українську справу. Спомини про III корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с., с. 60-61

⁴ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 343

⁵ Там само, с. 348

вересня український уряд офіційно оголосив їм війну. Було вчергове змінено командування армією: новим командувачем армії було призначено генерала В. Сальського. 29 вересня 1919 року М. Омеляновича-Павленка було призначено командиром Запорізької групи військ¹. Начальником штабу цієї групи став осавул генерального штабу Куш².

26 вересня Запорізька група військ (що складалася з 6-ї та 8-ї Запорізьких дивізій) отримала бойовий наказ замінити Волинську групу на південному напрямку фронту проти денікінців³. На запорозькі частини командування покладало особливо великі сподівання⁴. 10 жовтня командувач Армії УНР генерал В. Сальський наказав Запорізькій групі (яку було посилено 3-ю Залізною дивізією) розбити ворожі сили на своєму напрямку і вийти на фронт по лінії Кодима – Ольгополь – станція Устя⁵.

12 жовтня Запорізька група під командуванням М. Омеляновича-Павленка перейшла у рішучий наступ, і вже 14 жовтня її частини захопили Бершадь, Ольгополь та Чечельник. Такі активні дії українських військ змусили денікінського генерала А. Розеншильд-Пауліна вже 15 жовтня віддати наказ про відступ своїх частин⁶. 17 жовтня Запорізька група захопила стратегічно важливу станцію Кодима. «Це стало апогеєм успішного наступу запорожців, а разом з тим – і його фіналом», – як влучно М. Ковальчук⁷. Того ж дня М. Омелянович-Павленко отримав несподіваний наказ зупинити успішний наступ через прорив білогвардійцями фронту сусідньої Галицької армії. Наступного дня він отримав ще більш тривожну звістку, що ворог захопив місто Тульчин, яке знаходилося у його оперативному тилу. Ця звістка змусила його залишити лише невеликі ар'єргарди і зосередити головні сили групи в районі населених

¹ Спр. 6. Накази головної управи військ УНР. 31 липня – 31 жовтня 1919 р., 67арк. Оп. 3., арк. 35

² Спр. 5. Доповіді та обіжники Головного управління Генерального штабу Військового міністерства, командирів військових частин про формування армії УНР, положення та схеми. Списки отаманів та полковників Головних управлінь: гарматного, інженерного та ін. 22 липня – 1 листопада 1919 рр., 150арк., с. 66

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 128

⁴ Там само, с. 368

⁵ Там само, с. 381

⁶ Там само, с. 165

⁷ Там само, с. 172

пунктів Гонорівка – Ободівка. 20 жовтня дві дивізії групи вели важкі оборонні бої під Бершаддю та Кодимом¹. Ввечері того ж дня М. Омелянович-Павленко отримав новий наказ: обороняти залізничний вузол Вапнярку та шляхи на Могилів-Подільський. 21 жовтня запорожцям вдалося відбити місто Бершадь, проте наступного дня ворог несподівано захопив Вапнярку – зв'язок зі штабом Дієвої армії таким чином було повністю втрачено².

У білогвардійське оперативне оточення потрапили 6-та, 8-ма Запорізькі, а також 5-та і 12-та Київські дивізії УНР. 22 жовтня на станції Крижопіль відбулася спільна нарада командування оточених українських частин, на якій було вирішено передати загальне керівництво операцією з прориву генералу М. Омеляновичу-Павленку³. Чітко розуміючи всю загрозу повної катастрофи, він прийняв єдине можливе рішення – пробиватися з оточення на північ. Об'єднані українські сили було розділено на дві частини: основна група мала атакувати Вапнярку, а 8-ма Запорізька дивізія отримала завдання прикривати південний напрямок від можливих ударів ворога. 23 жовтня українські частини після запеклого бою взяли штурмом Вапнярку, витіснивши звідти 2-й Лабінський козачий полк білих⁴. Кільце оточення було успішно прорвано завдяки вдалим та рішучим діям командувача групи М. Омеляновича-Павленка. Наступного дня він отримав новий наказ – обороняти Могилів-Подільський та забезпечити евакуацію цінного військового майна⁵. На жаль, наявними силами лише однієї 6-ї дивізії утримати Вапнярку не вдалося – 26 жовтня її знову захопив ворог. Протягом 26-29 жовтня Запорізький корпус разом з частинами УСС відчайдушно, але безуспішно контратакував у напрямку Томашпіль – Комаргород – Вапнярка⁶. М. Омелянович-Павленко був змушений віддати наказ про відступ. 30 жовтня, через гострий брак набоїв, українським частинам

¹ Там само, с. 400

² Там само, с. 403

³ Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання)., с. 221

⁴ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 407-408

⁵ Там само, с. 410

⁶ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія (Матеріали до історії Війська УНР рік 1919) / Олександр Удовиченко. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1971. – 264 с., с. 209

довелося залишити місто Томашпіль¹. Запеклі бої за це місто тривали аж до 4 листопада, але воно так і залишилося в руках ворога². Запорізька група після цього зосередилася в районі сіл Бабчинці – Березівка³.

4 листопада в Жмеринці відбулася термінова державна нарада, де розглядалося питання про можливе припинення збройної боротьби та початок переговорів з білими. М. Омелянович-Павленко не зміг особисто прибути на нараду, але надіслав депешу, в якій запевнив керівництво УНР, що запорожці готові боротися до кінця⁴. Його принципова позиція, однак, не вплинула на рішення наради все ж розпочати переговори 6 листопада. Тим часом запорозькі частини продовжували відступати під натиском дністровського загону білих під командуванням полковника Д. Тугана-Мірзи-Барановського. 11 листопада під селами Біляївка і Сербі М. Омелянович-Павленко дав свій останній бій на підступах до Могилева-Подільського, в якому його запорозькі частини зазнали тяжкої поразки. Того ж дня білогвардійські війська увірвалися в місто⁵.

13 листопада 1919 року М. Омелянович-Павленко був присутній на нараді вищого керівництва УНР у Новій Ушиці, де Головний Отаман С. Петлюра висунув ідею укладення військово-політичного союзу з Польщею. Противників цієї вимушеної ідеї не знайшлося. Внаслідок переходу УГА на бік білих, денікінське командування змогло перекинути значні сили проти Армії УНР та повстанських загонів Нестора Махна. Проти запорожців тепер залишилися лише порівняно невеликі ворожі сили⁶. Проте сама армія УНР перебувала у вкрай важкому стані і фактично втратила можливість продовжувати ефективну збройну боротьбу: катастрофічно не вистачало набоїв, теплої одягу, серед козаків лютувала епідемія тифу. 13 листопада М. Омелянович-Павленко знову телеграфував вищому командуванню про

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 421-422

² Там само, с. 426-427

³ Там само, с. 239

⁴ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк: Червона Калина, 1974. – 325 с., с. 262

⁵ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 440

⁶ Там само, с. 256

загрозливе становище своєї бойової групи¹. Значно поріділу в боях Запорізьку групу довелося терміново переформувати у зведену Запорізьку дивізію. 16 листопада новий командувач армії отаман В. Тютюнник наказав їй відступати на Нову Ушицю². 17 листопада М. Омелянович-Павленко отримав наказ рухатися в армійський резерв³. 22 листопада запорожці вирушили на Старокостянтинів.

Дуже знаковою є тогочасна характеристика М. Омеляновича-Павленка станом на 17 листопада 1919 року, яку залишив у своїх спогадах підполковник Я. Макогон: «Права рука не діє, слабка, хвора, безвольна людина, який слабо тримав дисципліну»⁴.

26 листопада 1919 року всі боєздатні частини Армії УНР були зосереджені в районі міст Старокостянтинів – Остропіль. 28 листопада зведена Запорізька дивізія дала свій останній відкритий бій білогвардійцям під Старокостянтиновом⁵. Після цього бойові дії фактично припинилися через повну втрату контакту з противником. Залишки українського війська зосередилися в районі населених пунктів Остропіль – Любар – Миропіль, який згодом увійшов в історію під трагічною назвою «трикутника смерті».

3 грудня, після відомого повстання отамана О. Волоха, на нараді в Новій Чорторії прем'єр-міністр УНР І. Мазепа виступив з пропозицією негайно перейти до партизанських методів боротьби⁶, що, до речі, раніше пропонував і попередній командувач армії В. Сальський. 4 грудня відбулася нарада уряду за участю командувачів армійськими групами, яку особисто проводив Головний Отаман. На нараді були присутні М. Омелянович-Павленко, В. Тютюнник, Ю. Тютюнник, О. Загородський, Є. Коновалець та інші вищі командири⁷. Отаман Є. Коновалець від імені свого з'єднання заявив, що Січові Стрільці ухвалюють

¹ Там само, с. 441

² Там само, с. 443-444

³ Там само, с. 445

⁴ Там само, с. 452

⁵ Альмендингер В. Симферопольский офицерский полк / Владимир Альмендингер // Последние бои Вооруженных Сил Юга России / [составление, научная редакция С. В. Волков]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 276-298, с. 279

⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 231

⁷ Там само, с. 234

рішення про самодемобілізацію, оскільки не бачать жодної перспективи у партизанській боротьбі. Це викликало гостру негативну реакцію з боку М. Омеляновича-Павленка та інших командирів¹. Михайло Володимирович твердо заявив про свою особисту готовність перейти до партизанського рейду², проте пропозицію очолити армію в цих надзвичайно складних умовах відразу не прийняв³. Було вирішено провести ще одну, вирішальну нараду 6 грудня.

5 грудня 1919 року Головний Отаман, за пропозицією голови уряду І. Мазепи, своїм наказом № 101 призначив генерала М. Омеляновича-Павленка командувачем Дієвої армії, а генерала Ю. Тютюнника – його заступником⁴. І. Мазепа вважав таке поєднання досвідченого військового таланту та неабиякого партизанського досвіду найкращим можливим варіантом для майбутньої боротьби в нових умовах⁵. Того ж дня під містечком Миропіль відбулася нарада командуючих дивізіями армії УНР⁶. На ній М. Омелянович-Павленко офіційно оголосив наказ про своє призначення і про остаточний перехід до партизанських методів ведення війни. Була висунута ідея проведення глибокого рейду на Київщину та Полтавщину. У заключному слові новопризначений командарм закликав усіх командирів та бійців до віри в продовження визвольної боротьби: «...рушимо в похід на Україну. Ми йдемо на Україну не як повстанці або партизани, а як регулярна армія, як кадри будучої регулярної Української Армії...»⁷. Після завершення наради командуючі роз'їхалися по своїх дивізіях для підготовки до походу.

6 грудня 1919 року відбулася заключна нарада в Новій Чорторії, вже без участі Головного Отамана, який напередодні потайки виїхав до Польщі. Від'їзд

¹ Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр. / Панас Феденко. – Нью-Йорк, Джерсі Ситі : Свобода, 1972. – 79 с., с. 29

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 324

³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 10

⁴ Чабанівський В. В 40-ві роковини Зимового Походу // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – 1960. – Ч. 3 (6). – С. 2-3, с. 2

⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 325

⁶ Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР. 1914– 1939 рр. Оп. 1 Спр. 25. Огляди нестановлених авторів. 1919–1934 рр., 12 арк., арк. 4 зв.

⁷ Там само, арк. 3

С. Петлюри остаточно деморалізував значну частину військових. Отаман Є. Коновалець ще раз підтвердив рішення про самотемобілізацію Січових Стрільців. «З нами лишаться тільки ті, хто має залізні нерви і сталеве серце», – з гіркотою відповів на це новий Командарм¹.

Отамани Ю. Тютюнник, О. Загородський і В. Трутенко разом зі своїми частинами підтвердили свою готовність прориватися у вороже запілля і продовжувати партизанську боротьбу принаймні до весни. Був остаточно прийнятий план Командарма прориватися на Полтавщину і далі на Катеринославщину². Крім того, отаман Омелянович-Павленко висловився категорично проти будь-якого можливого порозуміння з більшовиками та поляками. На цій же нараді прем'єр-міністр І. Мазепа призначив спеціальних референтів – офіційних представників уряду УНР при діючій армії.

Перед початком Зимового походу Командарм провів чергову реорганізацію Дієвої армії УНР. Усі наявні українські війська було зведено до чотирьох основних оперативних груп (Запорізька, Київська, Волинська, 3-тя Стрілецька дивізія). На чолі Запорізької групи залишився сам М. Омелянович-Павленко. Загалом у похід висловили готовність вирушити близько 10 тисяч бійців, з них приблизно 2 тисячі кінноти при 12 гарматах³. Проте через масові хвороби, гострий брак амуніції, велику кількість обозів та тилових установ до реальних бойових дій були готові лише близько 2 тисяч козаків⁴.

Лінією прориву через фронт командарм обрав лінію розташування деморалізованих частин УГА в смузі Козятин – Гайсин – Вінниця – Хмільник. М. Омелянович-Павленко завбачливо направив до отамана О. Микитки полковника А. Долуда з особистим листом і проханням пропустити українські

¹ Сімянців В. В Зимовому Поході / Валентин Сімянців // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк, 1965. – № 1. – Режим доступу до спогадів: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/12/blog-post_29.html

² Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 11

³ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 177 с., с. 123

⁴ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 17

війська через позиції галичан без бою¹. О півночі 7 грудня українська армія вирушила в легендарний Перший Зимовий похід з району Миропіль – Любар. 8 грудня М. Омелянович-Павленко віддав наказ усім частинам рухатися в район населених пунктів Юзефовка – Самгородок – Нова Гребля – Посієвка². За наказом командарма перші дні походу армія здійснювала безперервні переходи і вдень, і вночі, щоб якнайшвидше відірватися від можливого переслідування. За тиждень армія змогла захопити значні запаси постачання 14-ї добровольчої дивізії та зосередилася в районі Липовецького повіту, що викликало неабияку паніку в денікінському тилу³.

Перша переможна сутичка з ворогом відбулася 12 грудня на станції Голендри під час переходу залізничної лінії Вінниця – Козятин⁴. Гарнізон Козятина, що складався з галичан, отримавши відповідний наказ від Начальної Команди Галицької армії, не чинив жодних перешкод просуванню українських частин, а білогвардійському командуванню його командири доповіли, що їх вибили з позицій переважаючі сили наддніпрянців⁵. Сам факт успішного прориву ворожого фронту, першої значної перемоги та вихід на оперативний простір значно підняли бойовий дух українського війська.

14 грудня М. Омелянович-Павленко в листі до прем'єр-міністра оптимістично писав: «Наш рух поки що для всіх повна несподіванка...»⁶. Саме в цей час на Правобережжі проти білогвардійського Козятинського загону під командуванням полковника С. Гвоздакова розгортала свій наступ 12-а більшовицька армія⁷. Тільки 15 грудня командувач Київської області Збройних Сил Півдня Росії генерал А. Драгомиров віддав наказ 2-му корпусу генерала М.

¹ Там само

² Там само, 168

³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 328

⁴ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 148

⁵ Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. III. – 162 с., с. 134

⁶ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 328

⁷ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Королевский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против денкинской и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Королевский]. – 1967. – 918 с., с. 551-553

Промтова ліквідувати українську армію генерала М. Омеляновича-Павленка. Проте виділений для цього 76-й Кубанський полк 19-ї дивізії так і не встиг вступити в бої з українцями, через загальний поспішний відступ добровольців з-під Кисва 16 грудня¹.

Незважаючи на відносно сприятливу оперативну ситуацію, М. Омелянович-Павленко не хотів ще не зміцнілу в боях армію втягувати у виснажливі бої і прагнув дати стомленим військам необхідний відпочинок. Тому, після захоплення 15 грудня повітового містечка Липовець, він наказав армії до 17 грудня, уникаючи можливих зіткнень з ворогом, зосередитися на схід від залізниці Козятин – Умань, де на той час не було значних сил добровольців². 19 грудня Михайло Володимирович наказав армійським групам розосередитися на території південної Київщини та Уманщини для проведення активної розвідки та знищення невеликих ворожих гарнізонів та частин³.

Іншою важливою причиною тимчасового перебування армії в цьому районі залишалися незгасаючі сподівання на порозуміння з галичанами та можливе об'єднання сил обох українських армій. Михайло Володимирович саме тоді отримав листа від голови уряду І. Мазепи, у якому останній просив негайно вислати своїх делегатів до Вінниці для проведення переговорів з представниками Галицької армії⁴. 22 грудня у Вінниці зібралися делегації від обох українських армій, а 24 грудня вони підписали історичний договір про об'єднання обох армій в одну⁵. За цим договором, командуючим об'єднаної армії мав стати М. Омелянович-Павленко, а начальником її штабу – хтось з авторитетних представників командування Галицької армії. Залишалось лише здійснити фактичне об'єднання двох армій, тобто забезпечити їхнє фізичне зближення. На жаль, ця багатообіцяюча угода так і залишилася нереалізованою: до району розташування галицьких частин стрімкими темпами наближалася

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 277

² Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 169-170

³ Там само, с. 171

⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 329

⁵ Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр. / Панас Феденко. – Нью-Йорк, Джерсі Ситі : Свобода, 1972. – 79 с., с. 38

Червона армія, і представники командування УГА 31 грудня 1919 року підписали новий договір з підпільним більшовицьким губкомом Поділля, фактично перейшовши на бік радянської влади¹.

У цей самий час білогвардійські війська продовжували свій поспішний відступ у напрямку Одеси. Командуючий українським військом мудро прагнув уникнути зустрічі з переважаючими силами противника. Проте 26 грудня 1919 року зведений загін білих під командуванням полковника Попова силою близько 200 шабель (до його складу входили зведений полк Кавказької кінної дивізії, 2-га Терська пластунська бригада і залишки київської державної варти) несподівано наштовхнувся і розбив 3-тю Залізну дивізію Армії УНР біля села Голотьки². 4 січня командарм був змушений наказати полковнику Г. Стефаніву сформувати з залишків розбитої дивізії окремий кінний полк³. Бійці Залізної дивізії пізніше вважали, що у знищенні їхньої частини значною мірою винен М. Омелянович-Павленко. Адже напередодні виходу у Зимовий похід саме командарм призначив командиром дивізії полковника В. Трутенка, який був чужою людиною для козаків-залізників і не розумівся на складній внутрішній ситуації, яка на той час склалася у дивізії⁴.

У ніч з 30 на 31 грудня 1919 року 6-й загін запорожців зайняв місто Умань, яке на той час опинилося у нейтральній смузі між більшовицьким і добровольчим фронтами⁵. Цей вільний від боїв час командарм ефективно використав для проведення чергової реорганізації армії та надання військам вкрай необхідного відпочинку. Під час переформування оперативних груп у дивізії Михайло Володимирович прагнув головним чином зберегти кістяк та кадри старих бойових частин, щоб у сприятливий момент його війська могли без особливих проблем розгорнутися у повноцінну регулярну армію. Крім того,

¹ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 279

² Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 172

³ Там само, с. 187

⁴ Удовиченко О. Третя Залізна дивізія (Матеріали до історії Війська УНР рік 1919) / Олександр Удовиченко. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1971. – 264 с., с. 224

⁵ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 224

М. Омелянович-Павленко наказав командирам дивізій максимально збільшити чисельність та укріпити підпорядковані їм кінні частини¹.

11 січня 1920 року радянський загін під командуванням отамана О. Волоха несподівано атакував і вибив українські частини з Умані та захопив штаб 6-го Запорізького загону в полон². Українська комуністична армія на чолі з О. Волохом діяла поза структурою регулярної Червоної Армії під гаслами ліворадикальної партії боротьбистів. Пропаганда боротьбистів виявилася особливо привабливою для значної частини рядових козаків Дієвої армії УНР. Михайло Ковальчук слушно зауважив, що українські козаки в цей момент опинилися на роздоріжжі: чи «...битися з червоними, як раніше, чи допомагати боротьбистам будувати «Українську Радянську Державу»?»³. Командування радянського Південно-Західного фронту в цей час взагалі зняло з обліку своєї розвідки частини М. Омеляновича-Павленка у зв'язку з тим, що вони, на їхню думку, остаточно «розклалися»⁴.

17 січня 1920 року в селі Вовча Балка командарм провів екстрену нараду, на якій українські старшини категорично відмовилися ставати на позиції боротьбистів і переходити на їхній бік⁵. Знайшов підтримку своєї принципової державницької політики командарм і в уряді УНР: так, у листі до командарма прем'єр-міністр вкотре наголосив на необхідності збереження твердих засад української державності та залізної дисципліни в армії⁶. Перебуваючи вже в еміграції, І. Мазепа високо оцінив дії командувача, зазначивши, що тільки «залізна воля командарма і тверезі настрої козацтва утримали армію на позиціях української державності»⁷. На наступній нараді вищого командування

¹ Там само

² Там само, с. 227

³ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 280

⁴ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Королевский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Королевский]. – 1967. – 918 с., с. 705

⁵ Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія), с. 280

⁶ Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР. 1914– 1939 рр. Оп. 1. Спр. 40. Лист Мазепи до командуючого армією УНР. 1920 р., 3 арк, арк. 1-2

⁷ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 370

в селі Гусівка 21 січня було ухвалено остаточне рішення пробиватися в район міст Черкаси – Чигирин – Канів, де на той час ширилося потужне селянське повстання проти більшовиків¹.

Прорив на північ українська армія здійснювала двома основними оперативними групами: північна група (Київська і Волинська дивізії) на чолі з генералом Ю. Тютюнником та група запорожців (Запорізька дивізія й 3-й кінний полк) під безпосереднім командуванням М. Омеляновича-Павленка. 23 січня біля села Олексіївка Запорізька дивізія на чолі з М. Омеляновичем-Павленком несподівано наштовхнулася на частини Гвардійської піхоти Добровольчої армії і з боєм, розділившись на дві колони, зуміла прорватися на схід. 26 січня в селі Володимирівка відбулася їхня зустріч зі штабом повстанського отамана А. Гулого-Гуленка².

8 лютого 1920 року група під командуванням М. Омеляновича-Павленка витримала важкий бій з більшовиками під селом Цибулево, під час якого загін червоноармійців раптово захопив штаб отамана А. Гулого-Гуленка. У цей же час північна група отамана Тютюнника зуміла захопити Канів та Черкаси, а 10 лютого бригада під командуванням полковника П. Дяченка – важливу залізничну станцію Сміла³. 12 лютого в селі Медведівці відбулося довгоочікуване об'єднання двох частин Дієвої армії УНР та проведено спільну нараду командирів, начальників штабів дивізій та отаманів Холодного Яру. Нарада ухвалила рішення тимчасово переправитися на лівий берег Дніпра з метою проведення агітаційної роботи серед місцевого населення⁴.

13 лютого кінний полк Київської дивізії знову захопив місто Черкаси, а 14 лютого 1920 року Дієва армія УНР зайняла села на південний-схід від

¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 204-205

² Там само, с. 226

³ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Короливский]. – 1967. – 918 с., с. 733

⁴ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 254

Черкас на лівому березі Дніпра¹. Наступного дня кінний відділ запорожців зайняв місто Золотоношу². Незважаючи на ці тактичні успіхи, загальний стан армії залишався надзвичайно важким. У своїх доповідях на ім'я Головного отамана М. Омелянович-Павленко неодноразово зазначав, що армія гостро потребує оперативного плацдарму для відпочинку і переформування (відчувалася велика потреба в грошах, зброї, одязі), до того ж постійний брак достовірних відомостей від уряду та активна ворожа пропаганда вкрай негативно впливали на моральний стан козацтва³.

У зв'язку з наближенням весняного бездоріжжя, 16 лютого 1920 року командарм наказав армії повернутися на правий берег Дніпра. Крім того, на його думку, армія вже виконала своє основне завдання на лівому березі: провела необхідну агітаційну роботу, здійснила часткову мобілізацію старшин і прикувала до себе значні сили противника⁴. Армія, згідно з планом М. Омеляновича-Павленка, мала повернутися до району річки Західний Буг. Командарм вважав, що навесні має розпочатися нова, вирішальна війна, і українська армія повинна буде діяти у ворожому запіллі, якомога ближче до лінії майбутнього фронту.

М. Омелянович-Павленко скоригував маршрут руху українських військ Правобережжям, прагнучи уберегти ослаблену армію від значних зіткнень з радянськими силами. Лише 1 березня чорним запорожцям вдалося захопити Голованівськ, а 6 березня – станцію Гайворон⁵. За спогадами Ю. Тютюнника, саме тоді серед командування виникли розбіжності щодо подальшої стратегії. Деякі командири (зокрема, полковники Н. Никонів, О. Стефанів, А. Долуд) пропонували негайно пробиватися на захід для з'єднання з польською армією. Інша група (на чолі з отаманами Ю. Тютюнником та А. Гулим-Гуленком) заперечувала проти переходу річки Буг до встановлення зв'язку із закордонними центрами, натомість виступаючи за активізацію бойових дій

¹ Там само, с. 242

² Там само, с. 247

³ Там само, с. 245

⁴ Там само, с. 250

⁵ Там само, с. 275

проти радянських військ у їхньому тилу. Командарм пристав на думку другої групи і 12 березня наказав Дієвій армії УНР виступити трьома колонами в район Умані, Гайсина та Христинівки¹.

Українські дивізії змогли захопити Христинівку, Умань, Богопіль та Ольвіополь (сучасний Первомайськ). Протягом 25-26 березня козаки Київської та Запорізької дивізій вели важкі бої з червоними військами в районі Голованівська та Тального². 1 квітня українським силам вдалося вирватися з ворожого оточення поблизу станції Плетений Ташлик³. 4 квітня М. Омелянович-Павленко наказав зайняти більш просторий район операцій, що охоплював Бобринець, Новоукраїнку та Рівне⁴. З 9 по 11 квітня українські частини вели напружені бої з 63-м радянським полком у районі станції Долинська. Саме під час цих боїв було витрачено основну частину наявних боєприпасів, тому 12 квітня М. Омелянович-Павленко ухвалив ризиковане рішення захопити місто Вознесенськ, аби поповнити там запаси зброї та набоїв⁵.

14 квітня 1920 року підрозділи армії УНР сконцентрувалися на підступах до Вознесенська. Штурм міста розпочався о 3-й годині ранку 16 квітня. Волинська, Київська та Запорізька дивізії одночасно атакували місто з різних напрямків. Вирішальну роль у цій битві відіграли кінні полки, котрі в критичний момент рішуче підтримали атаку піхотних частин, розгромили ворожі сили і на плечах відступаючого противника увірвалися до міста⁶. Під час штурму Вознесенська генерал М. Омелянович-Павленко особисто перебував на передовій та керував атакою своїх військ⁷.

¹ Там само, с. 280

² Там само, с. 291

³ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против денкинищины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Короливский]. – 1967. – 918 с., с. 740-742

⁴ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 294-295

⁵ Там само, с. 299

⁶ Там само, с. 301-302

⁷ Самійленко С. Дні слави (Спогади полковника української армії) / С.Самійленко. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1958. – 134 с., с. 120

Увечері 17 квітня українські війська залишили захоплене місто і рушили на південь¹. 21 квітня командарм віддав наказ надати допомогу повстанцям Ананьєва, для чого було наказано захопити міста Балту і Бірзулу². Протягом 22-26 квітня розгорнулися запеклі бої в околицях Балти й Ананьєва, під час яких українські підрозділи успішно відбили всі атаки червоних військ³.

25 квітня розпочався широкий польський наступ на позиції радянських військ. Командувач 14-ї радянської армії І. Уборевич був вимушений відволікати значні сили (зокрема, бригади 7-ї та 21-ї стрілецьких дивізій) на боротьбу з Дієвою армією УНР, що продовжувала активно діяти в його тилу⁴. Радянське командування кинуло проти армії УНР понад 3 тисячі бійців. І. Мазепа згадував про значення цих подій: «...я виразно відчув, яке велике діло виконала наша армія своїм Зимовим походом... І всюди... залишила по собі нестертий слід, посіяла зерна невмирущої свідомості... Зимовий похід був реальним доказом живучості української визвольної ідеї»⁵.

28 квітня 1920 року в місті Ольгополі відбулася нарада командування армії за участю прем'єр-міністра І. Мазепа. М. Омелянович-Павленко заявив, що армія після п'яти місяців безперервного рейду тилами ворога має виходити на з'єднання з основними силами для продовження боротьби на регулярному фронті⁶. І. Мазепа у своїх спогадах зазначав, що командарм «почував себе неначе «дома» в тяжких умовах партизанської боротьби»⁷. Про підписання Варшавського польсько-українського договору М. Омелянович-Павленко дізнався саме в цей період і так висловив свою першу думку щодо нього: «Не знаю змісту договору... Але... цей союз, мабуть, не буде прихильно

¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання), с. 305

² Там само, с. 307-308

³ Там само, с. 309

⁴ Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Николай Какурин, Владимир Меликов. – М. : АСТ; СПб. : Tera Fantastica, 2002. – 730 с. – (Военно-историческая библиотека), с. 152

⁵ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 367

⁶ Там само, с. 369

⁷ Там само, с. 371

зустрінутий у масах нашого народу»¹, додавши при цьому, що українське військо має використати цей вимушений союз для зміцнення власних сил.

3-4 травня Дієва армія УНР здійснила свій останній успішний прорив крізь фронт більшовицьких військ в районі Тульчина – Ямполь. На ділянку українсько-польського фронту вийшли Запорізька, Київська та Волинська групи військ УНР, що налічували в своєму складі близько 1200 багнетів, 2200 шабель та 10 гармат. Успіху цього прориву значною мірою сприяв початок загального польського наступу 5-6 травня².

Станом на 6 травня 1920 року загальна чисельність Дієвої армії УНР становила 6 347 вояків (серед них 397 старшин); на її озброєнні було 14 гармат та 144 кулемети³. М. Омелянович-Павленко оперативно переформував наявні армійські групи у дивізії за тогочасним французьким зразком: 1-а Запорізька, 2-а Волинська, 3-я Залізна, 4-а Київська, 5-а Херсонська, 6-а Січова. Армія УНР організаційно увійшла до складу 6-ї польської армії під командуванням генерала В. Івашкевича⁴. Реорганізація була проведена досить швидко, і вже 9 травня українські війська зайняли визначену їм південну ділянку фронту 6-ї польської армії⁵. Боездатні сили української армії (близько 2 тисяч вояків) зайняли ділянку фронту загальною протяжністю 30 км. У серпні 1920 року армія УНР отримала нову офіційну назву – 7-а Українська армія.

16-17 травня 1920 року підрозділи армії УНР вступили в перші бої з більшовиками після виходу з виснажливого Зимового походу⁶. 19 травня М. Омелянович-Павленко доповідав вищому командуванню, що запланований

¹ Там само, с. 398

² Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Николай Какурин, Владимир Меликов. – М. : АСТ; СПб. : Terra Fantastica, 2002. – 730 с. – (Военно-историческая библиотека), с. 154

³ Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 177 с., с. 134

⁴ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 7-8

⁵ Klimecki M. Galicja Wschodnia 1920 / Michał Klimecki. – Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 2005. – 212 s. – (Historyczne Bitwy), с. 92

⁶ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 8-9

наступ було припинено через гострий брак набоїв. Поляки в цей час також не виявляли особливої активності на цій ділянці фронту, зосередившись на важливій Березинській битві на півночі. Польське командування 6-ї армії тимчасово обмежилося веденням суто оборонних дій¹.

20 травня 1920 року відбувся урочистий парад української армії, який спільно приймали М. Омелянович-Павленко та польський генерал Е. Ридз-Смігли. Зовнішній вигляд українських вояків був далекий від ідеалів регулярного війська², але добрий вишкіл піхоти та неабияка вправність кінноти справили дуже позитивне враження на представників польського командування³.

25 травня М. Омелянович-Павленко виїхав до Вінниці для особистої доповіді Головному Отаману С. Петлюрі. 28 травня він навіть втрутився у внутрішньополітичні справи, наполягаючи на призначенні саме українця на посаду міністра земельних справ, щоб уникнути можливого занепокоєння та поширення невдоволення в лавах армії⁴.

Після повернення на фронт, 2 червня М. Омелянович-Павленко віддав наказ своїм військам готуватися до відбиття можливого наступу ворога⁵. Проти 6-ї польської армії радянське командування зосредило значну Жмеринську оперативну групу військ. У період 5-11 червня наступ червоних військ на українські позиції вздовж річки Марківка був успішно відбитий українськими частинами⁶. Проте 12 червня М. Омелянович-Павленко був змушений віддати

¹ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Короливский]. – 1967. – 918 с., с. 123

² Авраменко Н. Спомини запорожця / Никифор Авраменко. – К. : Темпора, 2007. – С. 456. – (Документальне видання), с. 349

³ Там само, с. 350

⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 415

⁵ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченко у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 24-25

⁶ Там само, с. 27-29

наказ армії відійти за річку Русаву¹ через загальний відступ польських військ, спричинений проривом фронту 1-ю Кінною армією С. Будьонного 5 червня².

Відступ армії УНР проходив планомірно та в цілому організовано. 16 червня Командарм відвів свої війська на лінію Яруга – Мурафа. Наступного дня армія УНР здійснила вдалий локальний контрнаступ. Протягом 21-28 червня українські війська ще кілька разів успішно контратакували противника³. 28 червня М. Омелянович-Павленко повідомляв вищому командуванню, що «ворог тричі розбитий нами... тримається пасивно»⁴.

28 червня командувач 14-ї радянської армії віддав наказ 8-й кавалерійській дивізії відрізати армію УНР від переправ через річку Збруч і завдати їй остаточної поразки. Радянська розвідка на той час недооцінювала боєздатність українських військ, вважаючи їх слабкими та деморалізованими⁵. Наступ червоних у період 2-5 липня був відбитий українськими частинами. Але через прорив польського фронту 8-ою кавдивізією червоних та черговий відступ польських частин, М. Омелянович-Павленко 5 липня наказав відвести свою армію за річку Лядову, а 6 липня – за річку Збруч⁶. 8 липня він особисто виступив з доповіддю на засіданні Ради Народних Міністрів у Кам'янці-Подільському щодо нагальних потреб української армії⁷.

¹ Там само, с. 37-38

² Какурин Н. Е. Гражданская война. 1918–1921 / Николай Евгеньевич Какурин, Иоаким Иоакимович Вацетис. – СПб. : Полигон, 2002. – 672 с. – (Великие противостояния), с. 420

³ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченко у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 54

⁴ Там само, с. 62

⁵ Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Короливский]. – 1967. – 918 с., с. 238

⁶ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченко у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 82

⁷ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – Листопад 1920 рр. Док. і матеріали : у 2 т. / [упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – 2006. – 688 с. (Наукове видання), с. 110

12 липня частини української армії зайняли нові оборонні позиції на правому березі Збруча¹. З 14 по 26 липня вони успішно відбивали численні атаки та наступи ворога². 26 липня М. Омелянович-Павленко був змушений наказати відійти за річку Серет через черговий відхід 6-ї польської армії та глибокий прорив радянської кінноти під командуванням Примакова у тил українських військ³.

25 липня М. Омелянович-Павленко мав зустріч з Головним Отаманом С. Петлюрою. Під час цієї зустрічі обговорювалися можливі наслідки польсько-більшовицьких мирних переговорів. Командарм висловив обережне сподівання, що українській армії вдасться протриматися в Галичині, доки більшовики остаточно дискредитують себе своєю жорстокою політикою, а потім можна буде розпочати новий великий визвольний похід на Наддніпрянську Україну⁴.

З 28 липня Червона армія розгорнула новий наступ на рубежі річки Серет. 29 липня ворожі частини зуміли закріпитися на переправах біля Чорткова⁵. 2 серпня червоні війська здійснили потужний прорив українського фронту, кинувши в прорив значні сили кінноти. М. Омелянович-Павленко негайно наказав контратакувати⁶. Однак ці контратаки не принесли бажаного успіху, і командарм був змушений відвести свої війська за рубіж річок Стрипи і Дністра⁷. 16 серпня ворог форсував Стрипу і захопив місто Бучач⁸.

Згідно з отриманим наказом польського командування Південного фронту за номером 3435, українська армія мала відступити за річку Дністер і перейти до оборони по лінії Галич – Бурштин. 18 серпня 1920 року М. Омелянович-Павленко розпочав відведення своєї армії за Дністер⁹, що, однак, з

¹ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 92

² Там само, с. 104

³ Там само, с. 114-116

⁴ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с., с. 424

⁵ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 122

⁶ Там само, с. 127

⁷ Там само, с. 140

⁸ Там само, с. 151

⁹ Там само, с. 155-157

об'єктивних причин відкрило червоним військам шлях до Східної Галичини¹. Наступного дня, 19 серпня, частини Червоної Армії зайняли міста Миколаїв та Ходорів, перервавши важливе залізничне сполучення Львів – Стрий і фактично розірвавши зв'язок українського війська зі штабом польського фронту. 21 серпня більшовицька кіннота зайняла місто Стрий, остаточно відрізавши українські війська від основних сил польської армії².

Михайло Володимирович, незважаючи на повну відсутність зв'язку з командуванням польського фронту, прийняв самостійне рішення укріпитися на оборонній лінії від румунського кордону вздовж Дністра до Ніжнього включно, далі повернувши на захід на Тисменицю – Хриплін і вздовж річки Бистриці Надвірнянської до Надвірної³, маючи намір вичікувати слушного моменту для переходу в контрнаступ власними силами⁴.

Незважаючи на вимушений важкий відступ українських частин, польські військові спостерігачі високо оцінювали бойову активність Дієвої армії УНР на протибільшовицькому фронті. Особливий захват у поляків викликала особиста поведінка українського Командуючого. 16 серпня 1920 року польський підполковник М. Дідковський у своєму рапорті доповідав, що майора польської армії Болдескула глибоко вразила «бойова якість Начальників, особливо Командуючого Армією»⁵, його надзвичайна рухливість і постійне прагнення особисто перебувати в найважливіших пунктах оборони під час бою. Оригінальна тактика українського командування (тонка лінія фронту з потужними груповими резервами), яка ефективно паралізувала всі спроби ворога прорвати фронт, вважалася поляками надзвичайно вмілою та

¹ Выщельский Л. Варшава 1920 / Л. Выщельский. – М. : АСТ, 2004. – 283 с. – (Великие битвы и сражения), с. 91

² Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України), с. 198

³ Там само, с. 199

⁴ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 157

⁵ Там само, с. 158

ефективною¹. Загалом поляки вимушені були констатувати: «Свої обов'язки союзники українці виконали до кінця»². Важливо також зазначити, що під час цього складного відступу українська армія не лише зуміла зберегти свою боєздатність, але й навіть посилила її за рахунок покращення стану гарматних частин, кулеметних підрозділів та інших технічних частин.

Для досягнення цього командувач Дієвої армії УНР видав низку важливих наказів, спрямованих на покращення загального стану армії та підвищення бойових навичок козаків і офіцерів: наказ № 0109 від 19 червня (щодо тренування військ у відбитті атак ворожої кінноти та організації мобільних похідних хлібопекарень)³, наказ № 111 від 20 червня (про порядок складання та написання оперативних наказів офіцерами штабів дивізій)⁴, наказ № 0125 від 4 липня (щодо покращення забезпечення козаків одягом і харчуванням та належного збереження кінського складу)⁵, наказ № 0136 від 18 липня (щодо впорядкування організації тилу та прифронтової смуги)⁶. 9 вересня 1920 року командарм наказав полковнику Г. Базильському терміново переформувати Запасову збірну дивізію в окрему Кулеметну дивізію⁷. Крім того, завдяки допомозі з боку поляків, армія отримала значно кращий зовнішній вигляд (було отримано нове обмундирування, взуття, білизну)⁸.

20 серпня 1920 року Окрема кінна дивізія (ОКД), посилена бронепоездом та діючи за підтримки 1-ї Запорізької дивізії, зробила спробу здійснити розвідку боєм на лівому березі річки Дністер. Проте вже 21–22 серпня Дієва

¹ Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України), с. 189

² Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919 – 1920 / Zbigniew Karpus // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 235 – 246, с. 235

³ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 45-46

⁴ Там само, с. 47-48

⁵ Там само, с. 73-74

⁶ Там само, с. 101-102

⁷ Там само, с. 207-208

⁸ Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України), с. 367

армія УНР була змушена відбивати потужний наступ Червоної Армії в районі населених пунктів Нижнева та Єзуполя¹.

24 серпня М. Омелянович-Павленко віддав наказ 26 серпня перейти у рішучий загальний наступ: група генерала Загородського і група генерала Удовиченка мали форсувати річку Дністер і з'єднатися в районі села Соколова². Протягом 27–31 серпня на всьому фронті тривали запеклі бої, проте українським частинам так і не вдалося розбити ворога; до того ж, командування Червоної Армії встигло стягнути до місця боїв значні підкріплення³ і, перейшовши в контрнаступ, відтіснило Дієву армію УНР назад до річки Дністра. Тому 1 вересня 1920 року М. Омелянович-Павленко був змушений наказати тримати оборону на зайнятих рубежах до підходу 6-ї польської армії із заходу⁴. 8 вересня, згідно з наказом командарма, ОКД здійснила вдалий тактичний маневр у напрямку Бурштин – Букачівці; цією сміливою акцією українські війська суттєво допомогли наступу правого крила 6-ї польської армії⁵.

10 вересня 1920 року начальник польського Генерального штабу генерал Розвадовський передав Командуючому Дієвої армії УНР інформацію про те, що найближчим часом має розпочатися велика наступальна операція проти більшовиків на південному фронті силами об'єднаної групи в 12 польських та українських дивізій. На долю армії М. Омеляновича-Павленка припадало порівняно нескладне завдання – розбити і захопити в полон відносно невеликі ворожі сили (близько 2 бригад), що знаходилися перед її фронтом. Особливо інтенсивні та рішучі дії мала розвинути українська кіннота⁶.

У ніч з 14 на 15 вересня 1920 року Права група українських військ під командуванням генерала Удовиченка розпочала атаку в напрямку на Чортків,

¹ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 169

² Там само, с. 174

³ Там само, с. 196

⁴ Там само, с. 194

⁵ Там само, с. 206

⁶ Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України), с. 213

Центральна група генерала Загородського – на напрямку Бучач – Чортків, а Ліва група під командуванням генерала І. Омеляновича-Павленка (ОКД) – на напрямку Підгайці – Бучач. Наступ українських військ розвивався надзвичайно успішно. Кінна дивізія під командуванням І. Омеляновича-Павленка з ходу форсувала річку Дністер біля Єзуполя, з боєм взяла село Товстобаби, де увійшла у взаємодію з частинами 8-ї польської дивізії¹. Вже 16 вересня противник по всьому фронту розпочав поспішний відступ². Того ж дня українська права група захопила місто Язловець, а середня – місто Бучач³.

17 вересня М. Омелянович-Павленко наказав військам Дієвої армії УНР якнайшвидше вийти до річки Збруч з метою перерізати важливі залізничні лінії Гусятин – Ярмолинці і Волочиськ – Проскурів, одночасно забезпечуючи тил і праве крило польської групи генерала Латинка, що наступала північніше⁴. Виконуючи цей наказ, 17 вересня українська кіннота сміливим та стрімким маневром захопила місто Тереховлю, взявши в полон штаб 41-ї радянської стрілецької дивізії⁵, а права група в той же день звільнила місто Чортків⁶. 18 вересня передові частини Дієвої армії УНР перейшли річку Збруч. 19 вересня ОКД допомагала польським військам звільнити місто Тернопіль⁷. Загалом за чотири дні стрімкого наступу українські війська пройшли з боями 110 км, повністю розгромили 41-у радянську стрілецьку дивізію, захопили 1217 полонених, 1 гармату й 68 кулеметів⁸. Наступ розвивався таким швидким темпом, що командири дивізій навіть не встигали своєчасно доповідати командуванню про обстановку. «...Командуючий Армією, генерал Омелянович-Павленко, був змушений залишити свій штаб і... удалитися на

¹ Цапко І. Переможний бій під Тереховлею 17 вересня 1920 року / Іван Цапко // Тереховельська земля. Історико-мемуарний збірник. – Торонто, 1968. – С. 239-244, с. 240

² Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 226

³ Там само, с. 227

⁴ Там само, с. 228-229

⁵ Цапко І. Переможний бій під Тереховлею 17 вересня 1920 року / Іван Цапко // Тереховельська земля. Історико-мемуарний збірник. – Торонто, 1968. – С. 239-244, с. 243

⁶ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 232

⁷ Там само, с. 234

⁸ Там само

фронт для зручнішого керування операціями», - згадував згодом учасник тих подій Ю. Магалецький¹.

Михайло Володимирович добре розумів, що головним стратегічним завданням на даному етапі є звільнення якомога більшої території України для проведення повноцінної мобілізації та суттєвого поповнення лав армії. 20 вересня він віддав наказ продовжувати рішучий наступ². Того ж дня було звільнено місто Кам'янець-Подільський, і війська правої української групи зайняли оборону по річці Смотрич³. Подальшому просуванню українських військ на схід завадив впертий опір ворожих частин під містом Городок 22–25 вересня⁴. Лише 24 вересня частини середньої групи змогли захопити місто Городок, а ліва група 25 вересня звільнила місто Проскурів (сучасний Хмельницький)⁵. 27-28 вересня більшовики, отримавши свіжі підкріплення, спробували закріпитися на оборонному рубежі по річці Ушиця, але були відкинуті рішучими атаками українських частин⁶. 28 вересня українська кіннота захопила місто Старокостянтинів⁷. 29 вересня командарм наказав військам вийти на лінію Нова Ушиця – Деражня – Меджибіж – Летичів⁸. Станом на 1 жовтня ця лінія була в цілому досягнута українськими військами. 3 жовтня права група армії УНР зайняла Нову Ушицю, а запорозькі частини – Летичів⁹. Це був пік вереснево-жовтневого наступу української армії. Вже 2 жовтня Червона армія, отримавши значні підкріплення, перейшла у потужний контрнаступ по всьому фронту¹⁰.

5 жовтня 1920 року М. Омелянович-Павленко віддав наказ планово провести і остаточно завершити мобілізацію на щойно звільнених територіях,

¹ Магалецький Ю. Останній акт трагедії (Етапи визвольної боротьби українського народу 1917 – 1920) / Юрій Магалецький. – Львів : З друкарні Ставроп. Інститута у Львові, 1927. – 55 с., с. 6

² Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 235

³ Там само, с. 237

⁴ Там само, с. 247

⁵ Там само, с. 250

⁶ Там само, с. 252

⁷ Там само, с. 256

⁸ Там само, с. 255

⁹ Там само, с. 266

¹⁰ Там само, с. 267

повністю одягнути й озброїти отримане поповнення. Армії наказувалося надійно укріпитися на досягнутих рубежах і продовжувати здійснювати активні кінні рейди у тил ворога. До 9 жовтня на українсько-радянському фронті тривали важкі позиційні бої зі змінним успіхом¹.

9 жовтня 1-а польська кінна бригада мала розпочати глибокий рейд на південь у тил радянських військ, тому командарм наказав українським частинам перейти у наступ по всьому фронту для відволікання сил противника, а Окрема кінна дивізія УНР мала також розпочати глибокий рейд у вороже запілля². Однак через непередбачену затримку з виходом ОКД, загальний наступ української армії розпочався лише 13 жовтня³. 14 жовтня кінна дивізія під командуванням І. Омеляновича-Павленка блискучим ударом захопила місто Бар, взявши при цьому близько 750 полонених червоноармійців. Того ж дня представники командування 6-ї польської армії звернулися до М. Омеляновича-Павленка з пропозицією погодитися на тимчасове розміщення польських заслонів на ключових пунктах українського фронту для унеможливлення радянських провокацій та атак після офіційного припинення вогню, яке мало настати 18 жовтня згідно з умовами прелімінарного польсько-радянського мирного договору, укладеного в Ризі⁴.

Ця несподівана звістка про укладення поляками перемир'я з більшовиками внесла суттєві корективи у плани українського командування. 16 жовтня М. Омелянович-Павленко віддав наказ негайно перейти в рішучий наступ по всьому фронту з метою забезпечення завершення мобілізації та встановлення надійного зв'язку з Румунією. Наступного дня права група українських військ захопила міста Могилів-Подільський та Шаргород, середня група – важливий Жмеринський залізничний вузол, а ліва група – місто Літин⁵.

¹ Там само, с. 273-275

² Там само, с. 278

³ Там само, с. 286

⁴ Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України), с. 273

⁵ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 294

У ніч з 18 на 19 жовтня бойові дії на українсько-радянському фронті офіційно припинилися.

Щойно на фронті настало відносно затишшя, М. Омелянович-Павленко видав накази щодо негайного посилення розвідки та забезпечення надійного тилу армії¹. Згідно з польсько-радянськими домовленостями, після 2 листопада польські частини мали повністю залишити район дислокації українських військ². Радянське командування, звільнивши значні сили після укладення перемир'я з Польщею, терміново готувалося до повної ліквідації армії УНР³. 4 листопада командувач радянського Південно-Західного фронту Єгоров наказав 14-й армії виділити значні сили для завдання випереджувального удару по позиціях української армії⁴.

Окрім мобілізованих новобранців, М. Омелянович-Павленко в цей час отримав неочікуване підкріплення у вигляді 3-ї білогвардійської армії генерала Б. Перемикіна (чисельністю близько 2700 багнетів, 400 шабель, 12 гармат) та Збірної козачої дивізії донського осавула Яковлєва (772 шаблі, 4 гармати), які погодилися на тимчасове оперативне підпорядкування українському командуванню після проведених у жовтні переговорів⁵. 28 жовтня командарм наказав армії бути готовою до можливого наступу на річку Буг і визначив нове оперативне групування військ. Станом на 10 листопада армія УНР завдяки успішно проведеній мобілізації налічувала у своїх лавах 39 147 осіб (її бойовий склад становив 11 413 багнетів, 2 560 шабель, 74 гармати)⁶.

9 листопада 1920 року у місті Ялтушкові на екстреній нараді українського командування було ухвалено рішення перейти у наступ 11 листопада⁷. Проте 10

¹ Там само, с. 302-304

² Плазова Т. І. Припинення бойових дій регулярною Армією УНР восени 1920 р. / Т. І. Плазова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2007. – № 584. – С. 98-106, с. 102

³ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.). Сборник документов: в 4 т. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1971. – Т. 3: апрель 1920 – 1922 гг. – 1974. – 770 с., с. 295

⁴ Там само, с. 296-297

⁵ Bruski J. J. Petlurovscy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924) / Jan Jacek Bruski. – Kraków : Wydawnictwo ARCANA i Jan Jacek Bruski, 2000. – 600 s., с. 215

⁶ Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР, Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський. 1918–1924 рр. Оп. 1 Спр. 125. Доповіді організаційної управи та плани формування Української кінноти з пояснюючими записками до них / доповіді/ та штати кінних частин. 26 квітня 1920 р. – 3 лютого 1921 р., 48 арк., арк. 31

⁷ Цапко І. Останній бій Армії УНР // Вісті Комбатанта. – 1961. – № 3. – С. 19-24, с. 20

листопада Червона Армія завдала потужного випереджувального удару, прорвавши фронт правої групи та суттєво потіснивши середню групу українських військ. Командарм негайно кинув у контрнаступ 4-у Київську дивізію та Окрему кінну дивізію (ОКД)¹. 4-а Київська дивізія змогла зайняти станцію Копай Город, а ОКД розгромила 60-у радянську стрілецьку дивізію, захопивши значну кількість полонених та трофеїв². Протягом 11-12 листопада тривали запеклі зустрічні бої, внаслідок яких центр і праве крило української армії були змушені відступати. 11 листопада частини 3-ї Залізної та Кулеметної дивізій під тиском ворога були змушені відступити на територію Румунії, де були негайно інтерновані місцевою владою. Вдало діяла лише ліва група українських військ, яка 13 листопада змогла захопити місто Літин³.

14 листопада група армійського резерву під командуванням генерала Загородського перейшла в успішний контрнаступ у напрямку на Ялтушково – Бар⁴. Цього ж дня генерал М. Омелянович-Павленко видав наказ з детальним планом поетапного відступу української армії до річки Збруч⁵. Наступного дня лівий фланг ударної резервної групи був прорваний переважаючими силами ворога. Зазнавши тактичної поразки, командарм 15 листопада був змушений віддати наказ про загальний відхід усіх частин⁶.

У період з 16 по 19 листопада М. Омелянович-Павленко постійно віддавав накази про перегруповання військ, поступово звужуючи фронт і планомірно відступаючи до річки Збруч. Запеклі ар'єргардні бої тривали на всьому шляху відступу української армії, ворог зазнавав значних втрат у живій силі та техніці⁷.

¹ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 331-332

² Спр. 10. Короткий огляд військових подій на фронті Дієвої Армії УНР з 10 по 21 листопада 1921 р. (складено на основі оперативних звітів), що його використано М. Омелянович-Павленком для своєї праці «Останній відворот», 27 арк., арк. 4-5

³ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 335-338

⁴ Там само, с. 342

⁵ Там само, с. 340

⁶ Там само, с. 343

⁷ Там само, с. 346-347

19 листопада 1920 року у Волочиську відбулася термінова спільна польсько-українська нарада, на якій було вирішено, що українські війська мають змогу перейти річку Збруч на територію Польщі за умови обов'язкового складання зброї, але зі збереженням своєї організаційної структури¹. 20 листопада командарм М. Омелянович-Павленко провів останні наради з командирами дивізій та вищими старшинами армії, на яких було остаточно вирішено перейти на польську територію та погодитись на інтернування. У цей самий день радянські війська здійснили вирішальний прорив українського фронту. О 16 годині командарм наказав розпочати переправу через Збруч армійських обозів².

О 4-й годині ранку 21 листопада розпочалася масова переправа українських частин на трьох заздалегідь обладнаних пунктах. Першими державний кордон перейшли цивільні урядові установи та російські білогвардійські частини генерала Перемикіна. Після 12-ї години дня почали переправлятися піші частини Армії УНР³. Для забезпечення прикриття відступу основних сил командарм направив на ар'єргардні бої майже всю наявну кінноту. Він особисто разом із представниками іноземних військових місій перебував на фронті до останньої хвилини відходу⁴. О 16-й годині він з'явився на пункті переправи у Війтівцях, а о 17-й годині переправа українських військ через Збруч завершилася остаточно⁵. За офіційними відомостями начальника канцелярії Військового міністерства УНР, річку Збруч перейшли 22 тисячі козаків, 4,5 тисячі старшин, 4 тисячі урядових службовців і 4,5 тисячі цивільних біженців⁶. Дієва армія УНР опинилася на становищі інтернованого війська на території Польщі. Для генерала М. Омеляновича-Павленка і тисяч його бойових побратимів-козаків розпочалося довге та важке життя в еміграції.

¹ Спр. 37. Накази, спільні дії з генералом Перемикіним. 1919–1920 рр., 24арк, арк. 22-24

² Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 358-359

³ Там само, с. 360

⁴ Цапко І. Останній бій Армії УНР // Вісті Комбатанта. – 1961. – № 3. – С. 19-24, с. 22-23

⁵ Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с., с. 360

⁶ Спр. 9. Щоденник невідомого автора. 1920 р., 20 арк., арк. 17

Генерал Михайло Омелянович-Павленко протягом 1919 – 1920 років самовіддано зробив усе можливе для справи визволення рідної України. Йому так і не вдалося укласти прагматичний військовий союз з російськими добровольцями восени 1919 року, але на чолі Запорізької групи військ він яскраво проявив свій неабиякий військовий талант, досягши значних оперативних успіхів (зокрема, під час блискучого прориву з оточення під Вапняркою). Ще більших військових досягнень він зумів продемонструвати на відповідальній посаді Командарма Дієвої армії УНР: саме він зумів вивести залишки української армії з так званого «трикутника смерті» та успішно провів Перший Зимовий похід тилами ворога. Він був змушений погодитися на вимушений військово-політичний союз з Польщею задля досягнення головної стратегічної мети – здобуття повної державної незалежності України. У 1920 році в повній мірі проявилися його видатні організаційні здібності: українська армія значно зросла чисельно та отримала вкрай необхідне озброєння та спорядження. Завдяки його визначному військовому хисту та особистій мужності Дієва армія УНР зуміла успішно відбити численні атаки переважаючих сил ворога і вийти з нерівної війни непереможеною, зберігши при цьому свою організаційну структуру та бойовий дух.

ВИСНОВКИ

Михайло Володимирович Омелянович-Павленко був не просто одним із найвищих військових командувачів доби українських визвольних змагань 1917–1921 років; його постать є свідченням того, як сила характеру, особиста відданість та внутрішня еволюція можуть стати вирішальними факторами в доленосні моменти історії. Це була людина, чия кар'єра віддзеркалювала не лише злети й падіння української армії, а й глибоку трансформацію свідомості – від вірного офіцера імперії до палкого патріота і будівничого незалежної української держави. Його особистість, загартована війнами та випробуваннями, стала тим стрижнем, навколо якого гуртувалися тисячі борців за свободу.

Шлях Омеляновича-Павленка до українства не був миттєвим прозрінням. Вихований у шляхетній родині з козацьким корінням, він здобув класичну військову освіту та пройшов усі щаблі служби в Російській імператорській армії. Участь у Російсько-японській та особливо Першій світовій війнах сформувала його як досвідченого та холоднокрівного командира, здатного зберігати спокій під вогнем та виявляти особисту мужність. Проте саме жахіття світової бійні, крах імперії та піднесення національних рухів стали тим тлом, на якому відбулося його остаточне самовизначення. Ймовірно, це був непростий внутрішній процес для кадрового офіцера, що присягав імператору, але родинні традиції та усвідомлення власної ідентичності переважили. Офіційне подвоєння прізвища стало зовнішнім виявом цього внутрішнього вибору – вибору честі та національної гідності.

Його принциповість і організаторські здібності яскраво проявилися вже у 1917 році. В умовах революційного хаосу та розпаду старої армії він не піддався загальній анархії. Взявшись за українізацію частин, він діяв рішуче і методично, долаючи опір консервативно налаштованих офіцерів, які вбачали в цьому "сепаратизм". Його вміння поєднувати сувору дисципліну з турботою про солдатські потреби дозволило швидко відновити боєздатність довірених йому підрозділів. Це свідчило не лише про військову компетентність, а й про

лідерські якості та розуміння психології підлеглих, що було вкрай важливо в ті непевні часи.

Командування Українською Галицькою Армією стало випробуванням його моральної та фізичної стійкості. Він очолив армію, що перебувала на стадії формування, вела важку війну проти Польщі та потерпала від катастрофічного браку озброєння, амуніції та навіть одягу. До цього додавалися політичний тиск Антанти та внутрішні проблеми. В цих умовах Омелянович-Павленко демонстрував надзвичайну наполегливість, намагаючись перетворити розрізнені загони на структуровану силу. Його твердість під час переговорів з місією Бартелемі, де він відмовився від не вигідних для ЗУНР умов, була проявом не впертості, а відповідальності перед армією та політичним проводом Галичини. Хоча військові операції зазнали невдач, його стратегічне бачення допомогло уникнути повного розгрому УГА. Рішення про перехід за Збруч, яке він послідовно обстоював, вимагало мужності взяти на себе відповідальність за долю десятків тисяч людей і стало свідченням його здатності приймати складні, але необхідні рішення заради збереження ядра збройних сил.

Найвищою точкою прояву його лідерських якостей та сили духу став період командування Дієвою армією УНР, особливо під час Першого Зимового походу. Очоливши армію в момент її фактичного колапсу, в умовах "трикутника смерті", оточену ворогами, виснажену тифом, Омелянович-Павленко зробив те, що здавалося неможливим. Його рішення перетворити регулярні частини на партизанське з'єднання було актом відчайдушної сміливості та глибокої віри в потенціал українського вояцтва. Протягом п'яти місяців неймовірно важкого рейду тилами ворога він не лише керував бойовими діями, а й був моральним орієнтиром для своїх бійців. Його особистий приклад витримки, вимогливості та здатність підтримувати дисципліну й бойовий дух в умовах голоду, холоду та постійної небезпеки стали запорукою збереження армії як організованої сили. Це був тріумф волі та людської стійкості.

Кампанія 1920 року, проведена в союзі з Польщею, поставила перед ним нові виклики, зокрема морального характеру, через суперечливість Варшавського договору. Проте Омелянович-Павленко залишався прагматиком і професіоналом, прагнучи максимально використати можливості для зміцнення українського війська. Навіть після зради союзників та поразки в листопадових боях, він до останнього намагався зберегти порядок та керованість армії, забезпечивши її організований відступ до інтернування. Це свідчило про його відповідальність перед підлеглими та розуміння важливості збереження кадрів для майбутньої боротьби.

Підсумовуючи, Михайло Омелянович-Павленко був особистістю багатогранною. Його військовий професіоналізм, закладений в імперській школі, органічно поєднався з глибоким українським патріотизмом. Стратегічне мислення доповнювалося ретельною увагою до організаційних деталей. Особиста хоробрість межувала з винятковою витривалістю та стійкістю в найкритичніших ситуаціях. Його рішучість і принциповість, хоч і могли сприйматися як непоступливість, були рушійною силою його дій. Він не був ідеальним полководцем, його кар'єра знала і поразки, але його сила характеру, відданість справі та здатність гуртувати й вести за собою людей в умовах, що здавалися безвихідними, роблять його постать справді знаковою. Його життя та боротьба є не лише частиною історії, а й прикладом патріотичного служіння, стійкості та незламності духу, що надихає і знаходить глибокий відгук у серцях українців сьогодні, коли нація знову відстоює своє право на існування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

1. Ф. 1008. Управління корпусного інтендантства 6-го корпусу військ УД 1918 р. Оп. 1.
2. Спр. 1. Накази по Управлінню інтендантства 6 корпусу. 14 квітня 1918 р. – 24 грудня 1918 р., 91 арк.
3. Спр. 4. Відомості на виплату утримання старшинам, урядовцям корпусного інтенданта, штабу й губернського коменданта та рахунки про витрати одержаних авансів. 12 квітня 1918 – 28 грудня 1918 рр., 1180 арк.
4. Спр. 6. Вимогові відомості на видачу утримання командному і урядовому складу окремих воєнних частин, штабу, службовцям і урядовцям управління інтенданта. 7 листопада 1918 – 13 січня 1919 рр., 173 арк.
5. Ф. 1074. Міністерство військових справ Української Держави, Київ. 1918 р. Оп. 1.
6. Спр. 31. Відомості та листування про особистий склад військових частин. 2 лютого 1918 – 20 грудня 1919 р., 860 арк.
7. Ф. 1075. Військове міністерство Української Народної Республіки, Київ, Вінниця, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Станіславів (Галичина), Тарнів (Польща). 1918–1929 рр. Оп. 2.
8. Спр. 3. Накази головної управи Війська УНР т II. 9 липня 1919 – 12 листопада 1919 р., 201 арк.
9. Спр. 4. Накази Головної Управи Війська УНР. 3 січня – 27 жовтня 1919 р., 277 арк.
10. Спр. 6. Накази головної управи військ УНР. 31 липня – 31 жовтня 1919 р., 67арк. Оп. 3.
11. Спр. 2. Друковані накази війську УНР. 25 липня – 23 жовтня 1919 р., 51 арк. Оп. 4.

13. Спр. 20а. Накази міністерства і інструкція інтернування частин укр. Армії і добро вольських російських частин на території речі Посполитої. 6 вересня 1920 – 2 грудня 1920 р., 6 арк.
14. Спр. 25. Оперативні зведення генерального штабу петлюрівської армії та копії текстів розмови військових чинів по прямому проводу про становище на фронтах та дислокацію військових частин армії Директорії. 1920 р., 130 арк.
15. Ф. 1077. Головне управління Генерального штабу Української Держави, м. Київ. 1918 р. Оп. 1.
16. Спр. 1. Накази Армії Української Держави. 20 червня – 7 грудня 1918 р., 276 арк.
17. Спр. 3а. Накази Військового Міністерства Гетьманського уряду. 29 січня 1918 – 22 липня 1918 р., 52 арк.
18. Спр. 19: Накази по управлінню генерального штабу, 286 арк.
19. Спр. 52. Отчеты заседаний командиров корпусов Главного Управления Генерального Штабу. 6 октября – 18 ноября 1918 г., 41 арк.
20. Спр. 54. Звіти про стан подій на Харківщині, Полтавщині, Херсонщині та Чернігові. 22 липня 1918 – 13 серпня 1918 р., 33 арк.
21. Спр. 58. Переділ території Української Держави на корпусні райони. 17 вересня 1918 р., 8 арк. Оп. 2.
22. Спр. 1. Список військових частин які існують на Україні. Оперативний відділ Генштабу, 205 арк. Оп. 6.
23. Спр. 10. Охрана і збір військового майна. 16 января – 24 апреля 1918 г., 319 арк.
24. Спр. 11. Телеграммы и переписка о разграблении склада немцами, переписка о расформировании частей и охране военного имущества. 10 февраля – 23 апреля 1918 г., 501 арк.
25. Спр. 12. Переписка по работе ликвидационных комиссий воинских частей, телеграммы о расформирований их, именные списки штаты ликвидационных комиссий. 16 марта 1918 – 18 сентября 1918 гг., 234 арк.

26. Спр. 30. Переписка и телеграммы о работе ликвидационных комиссий, именные списки. 15 марта – 26 апреля 1918 гг., 190 арк.
27. Ф. 1078. Головне управління Генерального штабу УНР, Київ, Жмеринка, Рівне, Кам'янець-Подільський. 1918–1924 рр. Оп. 1.
28. Спр. 4. Листування про стан подій на фронті. 1 січня – 24 грудня 1918 р., 18 арк.
29. Спр. 9. Накази та розпорядження /копії/ Генерального штабу по армії і флоту УНР. 9 червня 1918 р. – 1 лютого 1919 р., 155 арк.
30. Спр. 40. Телеграми штабу дієвої армії УНР Лівобережного та Холмсько-Галицького фронтів про події на місцях. 14 – 31 січня 1919 р., 233 арк.
31. Спр. 42. Телеграми штабу дієвої армії УНР Правобережного, Холмського та Галицького фронтів, Північної групи про події на місцях. 1 квітня – 15 червня 1919 р., 501 арк.
32. Спр. 55. Накази по Головній управі та II Подільському корпусу про чистку особового складу військових частин. 31 грудня 1918 р. – січень 1919 р., 2 арк.
33. Спр. 71. Список старшин головного управління генерального штаба і акт про звільнення з списку зазначених осіб. 25 грудня 1918 р., 3 арк.
34. Спр. 97. Накази по військам дієвої армії УНР та морському відомству. 5 березня – 2 липня 1919 рр., 81 арк. Оп. 2.
35. Спр. 5. Доповіді та обіжники Головного управління Генерального штабу Військового міністерства, командирів військових частин про формування армії УНР, положення та схеми. Списки отаманів та полковників Головних управлінь: гарматного, інженерного та ін. 22 липня – 1 листопада 1919 рр., 150 арк.
36. Спр. 125. Доповіді організаційної управи та плани формування Української кінноти з пояснюючими записками до них /довповіді/ та штати кінних частин. 26 квітня 1920 р. – 3 лютого 1921 р., 48 арк.
37. Спр. 244. Накази війську УНР. 1 січня – 17 травня 1922 р., 61 арк. Оп. 5.
38. Спр. 9. Щоденник невідомого автора. 1920 р., 20 арк.

39. Ф. 2188. Начальна команда Української Галицької армії, Вінниця. 1918–1924 рр. Оп. 1.
40. Спр. 1. Накази Начальної команди Галицької армії. 4 листопада 1918 – 16 січня 1920 рр., 248 арк.
42. Спр. 4. Оперативні секретні накази штабу Начальної команди Галицької армії. 12 грудня 1918 – 28 листопада 1919 р., 47 арк.
43. Спр. 7. Накази штабу Начальної команди Галицької армії. 29 січня – 2 листопада 1919 р., 91 арк.
44. Спр. 10. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 16–19 грудня 1918 р., 198 арк.
45. Спр. 11. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 20 – 24 грудня 1918 р., 188 арк.
46. Спр. 12. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 23 – 27 грудня 1918 р., 205 арк.
47. Спр. 13. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 23 – 30 грудня 1918 р., 267 арк.
48. Спр. 14. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 30 грудня 1918 – 4 січня 1919 рр., 206 арк.
49. Спр. 15. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 4–19 січня 1919 р., 178 арк.
50. Спр. 16. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 19 – 31 січня 1919 р., 234 арк.

51. Спр. 17. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 1 січня – 9 січня 1919 р., 266 арк.
52. Спр. 18. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 9–14 січня 1919 р., 187 арк.
53. Спр. 19. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 14–17 січня 1919 р., 203 арк.
54. Спр. 20. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 18 – 26 січня 1919 р., 214 арк.
55. Спр. 21. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 23 – 31 січня 1919 р., 176 арк.
56. Спр. 22. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 1 – 15 лютого 1919 р., 198 арк.
57. Спр. 23. Оперативні зведення військових груп про хід воєнних дій та розпорядження Начальної команди про розподіл особового складу. Накази по ставці Холмсько-Галицького фронту, проект відповіді Державного секретаріату Західної області УНР англійській місії в справі переговорів з поляками. 5 – 8 лютого 1919 р., 183 арк.
58. Спр. 24. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 6–13 лютого 1919 р., 203 арк.
59. Спр. 25. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 14–16 лютого 1919 р., 138 арк.

60. Спр. 26. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 16 – 20 лютого 1919 р., 208 арк.
61. Спр. 27. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 20 – 24 лютого 1919 р., 212 арк.
62. Спр. 28. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди про план і хід воєнних дій. Хід переговорів з поляками про припинення воєнних дій. 24 – 26 лютого 1919 р., 152 арк.
63. Спр. 47. Оперативні донесення військових груп, агентур та розвідок про хід воєнних дій, розташування і кількість ворожих сил. 15 травня – 17 травня 1919р., 148 арк.
64. Спр. 48. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 18 травня – 19 травня 1919 р., 126 арк.
65. Спр. 49. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 20 – 29 травня 1919 р., 249 арк.
66. Спр. 50. Оперативні зведення військових груп та розпорядження Начальної команди українського війська про розташування військ, забезпечення їх зброєю та хід воєнних дій. 29 травня-2 червня 1919 р., 140 арк.
67. Спр. 218. Командировачні посвідчення з рахунками про витрати одержаних авансів на букву «О». 1919 р., 125 арк. Оп. 3.
68. Спр. 18. Приказы войскам Галицкой армии. 6 апреля – 30 ноября 1919 г., 37 арк.
69. Спр. 26. Приказы штаба Галицкой армии и оперативные сводки о боях с поляками. 1 мая – 19 июня 1919 г., 61 арк.
70. Спр. 42. Оперативные сводки и списки чинов Галицкой армии. 23 апреля – 15 октября 1919 г., 12 арк.
71. Ф. 2261. Штаб 11-ої пішої дивізії військ УНР, Полтава. 1918–1919 рр. Оп. 1.

72. Спр. 1. Інспекторський відділ. Реєстр старшин гарматних частин. 2 грудня 1918 – 3 січня 1919 р., 9 арк.
73. Спр. 2. Реєстр військових осіб 31-го Роменського полку. 3 січня 1919 р., 2 арк.
74. Ф. 2277. Штаб Полтавського 6-го корпусу військ УНР. 1918–1919 рр. Оп. 1.
75. Спр. 1. Накази по 6-му Полтавському корпусу. 10.12.1918 – 25.1.1919 р., 21 арк.
76. Спр. 8. Атестації військових осіб. 4 жовтня 1918 – 27 січня 1919 р., 84 арк.
77. Спр. 13. Листування про потребу різного майна військовим частинам. 15 жовтня 1918 – 27 січня 1919 рр., 20 арк.
78. Спр. 14. Листування про збір сировини, одержання грошей, інтендантського пайка і різних речей. 8 жовтня – 21 листопада 1918 р., 25 арк.
79. Ф. 3293. Генеральна козацька рада Української Держави, Київ. 1918 р.
80. Оп. 1.
81. Спр. 1. Копії проектів законів (невідомо чиї) про гетьманську козацьку раду її статутів і частин ради, їх штатів і кошторисів з пояснюючими записками до них. 1918 р., 204 арк.
82. Спр. 2. Листування з гетьманськими міністерствами військових справ, полтавським кошовим отаманом і іншими про формування козацьких частин і постачання їх необхідними речами. 1918 р., 45 арк.
83. Ф. 3947. Петров Всеволод Миколайович (1883–1948) – генерал-хорунжий армії та військовий міністр УНР, викладач Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в м. Празі, дійсний член НТШ. 1921 – 1929 рр. Оп.1.
84. Спр. 17. Листування В. Петріва. 10 серпня 1922 – 5 лютого 1929 рр., 55 арк.
85. Ф. 4012. Омел'янович-Павленко Михайло Володимирович (1878 – 1952) генерал- полковник, командуючий діючою армією УНР, міністр військових справ УНР у екзилі. 1917–1943 рр. Оп. 1.
86. Спр. 1. Короткий життєпис. 1938 р., 1 арк.

87. Спр. 1а. Рукопис праці «На Катеринославщині за національною працею» Рік 1917, липень-грудень., 35 арк.
88. Спр. 2. Рукопис праці «Київ в зиму 1917–18 року», 23 арк.
89. Спр. 3. Рукопис праці: «По ворожих запіллях» або «Зимовий похід Армії Української Народної Республіки в зиму 1919–20 р.» (в 3-х частинах), 149 арк.
90. Спр. 4. Останній відворот Ч. I, 154 арк.
91. Спр. 5. Останній відворот Ч.Ч. II-III, 100 арк.
92. Спр. 6. Останній відворот розділ – дискретний, 67 арк.
93. Спр. 7. Матеріали до праці «Останній відворот»: уривки з щоденника вартового старшини при Штабі Дієвої Армії УНР, 21 арк.
94. Спр. 8а. Критика П. Лінко (ген. хорунжого армії УНР) на статтю підполковника Лушненка «Наступ Армії УНР в листопаді 1920 р. та бій 4-ої Київської стрілецької дивізії у с. Обухова 12 листопада 1920 р.», що її використано М. Омеляновичем-Павленком для своєї праці «Останній відворот». 1921 р, 35 арк.
95. Спр. 8. Тексти занять «Семінар резервного старшини» друкований на стіклографі. 1 серпня 1936 р. - 21 жовтня 1943 р, 124 арк.
96. Спр. 9. Статті: Калиновича І. «Останній відступ за Збруч», Якерсона «Доба» та М. Лапчинського «Бій з Французом», що їх використав М.Омелянович-Павленко для своєї праці «Останній відворот», 13 арк.
97. Спр. 10. Короткий огляд військових подій на фронті Дієвої Армії УНР з 10 по 21 листопада 1921 р. (складено на основі оперативних звітів), що його використано М. Омелянович-Павленком для своєї праці «Останній відворот», 27 арк.
98. Спр. 11. Замітки до споминів полк. М. Крата «Про окремі епізоди Зимового партизанського походу». 1927 р, 22 арк.
99. Спр. 12. «Вапнярський прорив» звіт-спогади про останню серію боїв під час Зимового походу 1919–1920 р. Автор Крат, ремарки Омеляновича-Павленка. Прага 1927 р, 53 арк.

100. Спр. 13. Замітки до брошури Ю. Магалецького «Останній акт трагедії». 1928 р, 48 арк.
101. Спр. 14. Листування з Українським Національним Музеєм-Архівом в Празі в справі продажу праці «Останній відворот». 4 серпня – 20 серпня 1927 р, 3 арк.
102. Ф. 4026. Управа товариства «Музей визвольної боротьби України» в м. Празі (Чехословаччина). 1925–1945 рр. Оп. 2.
103. Спр. 6. Листування з Головною Командою Української Галицької армії в ЧСР, Союзом українських організацій в Болгарії та іншими установами і особами з питань передачі їх документальних матеріалів до музею. 13 лютого 1926 р. – 20 жовтня 1947 р., 258 арк.
104. Спр. 7. Оголошення про запрошення на відкриття музею в новому приміщенні, виставок музею та ін. 1939–1940 рр., 31 арк.
105. Спр. 16. Списки різних осіб по країнам, які пожертвували гроші на музей. 1934–1944 рр., 48 арк.
106. Ф. 4363. Редакція часопису «Розбудова нації» орган проводу українських націоналістів в м. Празі. 1927–1934 рр. Оп. 1.
107. Спр. 6. Листування з різними установами та особами по питанню надрукування статей, пересилки часопису «Розбудова нації». 1 грудня – 7 жовтня 1927 р., 129 арк.
108. Спр. 27. Адресна книга розсилки видань редакції «Розбудова нації». 1929–1934 рр., 130 арк.
109. Ф. 4383. Українське військово-історичне товариство у Чехо-Словаччині Прага. 1926 – 1933 рр. Оп. 1.
110. Спр. 3. Протоколи засідань Наукової ради товариства від 5–12 вересня 1933 р. з питань наукової діяльності та програма наукової діяльності товариства на 1933–1934 рр., 10 арк.
111. Спр. 7. Список членів товариства., 12 арк.
112. Ф. 4386. Клуб колишніх українських старшин у м. Празі (Чехо-Словаччина). 1932 р. Оп. 1.

113. Спр. 2. Протоколи загальних зборів та засідань комітету клубу. 1932 р., 13 арк.
114. Спр. 4. Списки дійсних членів та співробітників клубу. 1932 р., 2 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

115. Ф. 1. Центральний комітет компартії України. 1917–1991 рр. Оп. 20.
116. Спр. 86. Справка /копия/ Закордонного отдела ЦК КП/б/У о составе партийных группировок украинской эмиграции в Вене, Праге, Берлине, их политических позициях, организации дипломатического представительства Советской Украины в Германии. 1919 г., 8 арк.
117. Спр. 616. Информационные сводки и бюллетени секретно-информационного отдела Совета Народных Комиссаров УССР о борьбе с бандитизмом. 2 сентября 1921 – 1 января 1922 гг., 281 арк.
118. Ф. 7. Центральний комітет ЛКСМУ. 1919–1991 рр. Оп. 1.
119. Спр. 24. Закрытые письма ЦК КП/б/У/. август-сентябрь 1923 г.
120. Ф. 269. Колекція документів «Український музейу Празі». Кінець XIX століття – 1948 р., 8 арк. Оп. 1.
121. Спр. 27. Накази по військах УНР. 30 червня – 22 серпня 1919 р., 54 арк.
122. Спр. 28. Накази по військах УНР. 24 серпня – 25 жовтня 1920 р., 92 арк.
123. Спр. 220. Протоколи № 1-60 Засідань Управи громади Кубанців в ЧСР. 1923 р., 98 арк.
124. Спр. 221. Протоколи Засідань Управи громади Кубанців в ЧСР. 8 лютого 1925 – 14 жовтня 1927 рр., 111 арк.
125. Спр. 345. Проект ідейної платформи українського національного козацького товариства. 1922 р., 1926 р., 1932 р., 23 арк.
126. Спр. 346. Статут Українського військового Союзу (УВС). Протоколи засідань управи. Листування 1923–1927 рр., 23 арк.
127. Спр. 347. Союз організацій бувших вояків Армії УНР. 1924–1927 рр., 122 арк.

128. Спр. 348. Протоколи Загальних Зборів б. вояків Армії УНР в Подєбрадах. 26 вересня 1926 – 16 листопада 1935 рр., 84 арк.
129. Спр. 352. Листування Союзу організацій бувших вояків Армії УНР. 19 жовтня 1926 – 31 грудня 1927 рр., 114 арк.
130. Спр. 358. 5-а Херсонська стрілецька дивізія. 6 травня 1928 – 5 травня 1929 рр., 31 арк.
131. Спр. 359. Рукопис підполковника В. Приходи «Сірожупанники». Ч. II-III., 46 арк.
132. Спр. 360. Реферати Сальського, Куша про УГА. 1922–1929 рр., 115 арк.
133. Спр. 363. 3-я Херсонська дивізія. 1920–1934 рр., 103 арк.
134. Спр. 385. Протоколи конференцій Української головної ради комбатантів. 29 червня 1941 р. – 18 листопада 1942 р., 22 арк.
135. Спр. 1133. Редакція журналу «До перемоги» Військової управи з формування 14-ї добровольчої стрілецької дивізії СС «Галичина». 1943–1945 рр., 155 арк.
136. Спр. 1134. Редакція журналу «До перемоги» Військової управи з формування 14-ї добровольчої стрілецької дивізії СС «Галичина». 1943–1945рр., 53 арк. Оп. 2.
137. Спр. 82. Листи А. Лівницького, М. Омеляновича-Павленка, М. Галагана, Є.Маланюка, Д. Дорошенка та інших кореспондентів до Ю. Колларда. 25 січня 1920 – 5 грудня 1934 рр., 108 арк.
138. Спр. 83. Листи А. Лівницького, М. Омеляновича-Павленка, М. Галагана, Д.Дорошенка та інших кореспондентів до Ю. Колларда. (ксерокопії). 15 лютого 1935 – 07 вересня 1944 рр., 128 арк.
139. Спр. 120. Анкета, листи та поздоровлення на адресу Генерал-поручника М.Омеляновича-Павленка від українських емігрантських організацій, генерал- хорунжих М. Безручка, М. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб. Конспекти реферату полковника М. Крата «Партизанський Зимовий похід 6 грудня 1919 р. – 6 травня 1920 р.» (рукопис) (Ксерокопії). 30 жовтня 1922 р. – 22 квітня 1925р., 119 арк.

140. Спр. 125. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського Військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків української армії у Європі, США та Канаді, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації діяльності Українського військово-наукового товариства (УВНТ) в Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань. (Ксерокопії). 1921–29 грудня 1931 рр., 97 арк.
141. Спр. 126. Листування генерал-хорунжого В. Петріва. 18 січня 1932 - 28 грудня 1932 рр., 72 арк.
142. Спр. 127. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з членами Українського Військово-історичного товариства у Варшаві, союзами бувших вояків українських армій у Європі, США та Канади, іншими українськими емігрантськими об'єднаннями, видавництвами, з військовими та політичними діячами щодо організації воєнно-наукової роботи серед української еміграції, діяльності Українського Військово-наукового товариства (УВНТ) в Празі, об'єднання зусиль українських військовиків за кордоном на випадок розвитку подій на Сході Європи та з інших питань (Ксерокопії). 4 січня 1933 – 25 грудня 1938 рр., 110 арк.
143. Спр. 128. Листування генерал-хорунжого В.М. Петріва з військовими діячами і старшинами Армії УНР й іншими кореспондентами (серед дописувачів і адресатів генерал-поручник М. Омелянович-Павленко). Ксерокопії. 20 березня 1939 г. – 7 грудня 1940 рр., 63 арк.
144. Спр. 129. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з державними діячами, військовими і громадсько-політичними діячами, емігрантськими організаціями про становище в Україні, життя та діяльність української еміграції, з інших питань (ксерокопії). 6 січня – 31 грудня 1941 р., 168 арк.
145. Спр. 130. Листування генерал-хорунжого В. Петріва з державними, військовими і громадсько-політичними діячами, емігрантськими організаціями про становище в Україні, життя і діяльність української

- еміграції, з інших питань (Ксерокопії). 19 січня 1942 – 22 вересня 1944 рр., 138 арк.
146. Спр. 132. Матеріали до листування генерал-хорунжого В. Петріва, які пересилалися адресату його кореспондентами. 3 березня 1941 – 31 травня 1944рр., 62 арк.
147. Спр. 237. Привітання наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові, українського наукового інституту в Берліні, українського історико-філологічного товариства у Празі, інших установ в еміграції, фізіологічного факультету Карлового університету в Празі, від генерал-поручника М.Омеляновича-Павленка(ксерокопії). 2 січня – 18 січня 1934 р., 40 арк.
148. Спр. 298а. Листи рідних і знайомих, державних і громадсько-політичних діячів А. Лівницького, д. Дорошенка, К. Мацієвича, генералів армії УНР С.Дельвіга, В. Змієнка, М. Капустянського, В. Куща, М. Омеляновича-Павленка, В. Сальського, О. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб до В.Шевченка (ксерокопії). 25 жовтня 1920 – 16 жовтня 1924 рр., 102 арк.
149. Спр. 299. Листи рідних і знайомих, державних і громадсько-політичних діячів А. Лівницького, Д. Дорошенка, К. Мацієвича, генералів армії УНР С.Дельвіга, В. Змієнка, М. Капустянського, В. Куща, М. Омеляновича-Павленка, В. Сальського, О. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб до В.Шевченка. (ксерокопії). 20 січня 1925 – 5 грудня 1928 рр., 123 арк.
150. Спр. 300. Листи рідних і знайомих і громадсько-політичних діячів А.Лівницького, Д. Дорошенка, К. Мацієвича, генералів армії УНР С.Дельвіга, В.Змієнка, М. Капустянського, В. Куща, М. Омеляновича-Павленка, В.Сальського, О. Удовиченка, П. Шандрука, інших осіб до В.Шевченка. 5 лютого 1929 – 24 липня 1930 рр., 245 арк.
151. Спр. 322. Посвідчення на право проживання в ЧСР емігрантів з України і Росії (прізвища на літери «Н, О,» Чеською мовою), 118 арк.

152. Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів та армій УНР і ЗУНР. 1914–1939 рр. Оп. 1.
153. Спр. 25. Огляди невстановлених авторів. 1919–1934 рр., 12 арк.
154. Спр. 29. Щоденник «Записки українця». 1920–1921 рр., 95 арк.
155. Спр. 31. Закони, постанови і накази Ради Народних Міністрів та Головної управи війська УНР. 1919–1921 рр., 62 арк.
156. Спр. 40. Лист Мазепи до командуючого армією УНР. 1920 р., 3 арк.
157. Спр. 41. Лист командира Окремої кінної дивізії до командуючого. 1920 р., 4 арк.
158. Спр. 50. Грамоти про нагородження військовослужбовців армії УНР орденом «Залізного хреста». 1920 р., 12 арк.
159. Спр. 146. Накази та оперативні звіти начальної інтендатури Галицької армії при КЕА. Березень – жовтень 1919 р., 143 арк.
160. Ф. 760. Особовий фонд Г. Степури. 1917–1931 рр. Оп. 1.
161. Спр. 32. Рапорти, відкриті листи отамана Петра Болбочана про стратегічне і політичне становище на лівобережному фронті та документи про арешт і розстріл отамана. 1919 р., 28 арк.
162. Спр. 35. Наказ командуючим етапами УГА. Статті, повідомлення з газет про фронтові події на Україні в березні 1919–1925 рр., 7 арк.
163. Спр. 37. Накази, спільні дії з генералом Перемікіним. 1919–1920 рр., 24 арк.

Державний архів Служби безпеки України

164. Ф. 6. Кримінальні справи.
165. Спр. 37510 фп, Т. 1, Ліневський Олексій Олексійович, 27 арк.
166. Спр. 46294 фп, Т. 1, Орел-Орленко Іван Михайлович, 105 арк.
167. Спр. 60273 фп, Т. 1, Лотоцький Володимир Миколайович, 5 арк.
168. Спр. 60661 фп, Т. 1, Огар Остап Дмитрович, 103 арк.
169. Спр. 67093 фп, Т. 54, Какурин Николай Евгеньевич, 161 арк.
170. Спр. 69860 фп, Т. 11, Сказинський Роман Федорович, 104 арк.

- 171. Спр. 69865 фп, Т. 1, Сухоручко-Хословський Борис Борисович, 249 арк.
- 172. Спр. 71684 фп, Т. 1, Волошин Августин Іванович, 121 арк.
- 173. Спр. 73232 фп, Т. 1, Мінаковський Мар'ян Людвигович, 34 арк.

Российский государственный военно-исторический архив

- 174. Ф. 409. Послужні списки офіцерів. 1859–1918 рр. Оп. 2.
- 175. п/с 349-676. Послужной список полковника Лейб-Гвардии Волынского полка Амелянович-Павленко, 4 л. Оп. 3.
- 176. Д. 6746. Павленко Михаил, 2 л.
- 177. Ф. 2573. Лейб-гвардії Волинський полк. 1817 – 1918 рр. Оп. 2.
- 178. Д. 83. Описание боевых действий полка у дер. Хелмко и пос. Константиново. 1 ноября 1914 – 22 ноября 1914 гг., 105 л.
- 179. Д. 106. Полевая книжка принадлежит полковому Адъютанту Л.-Гв. Волынского полка, поручику Трескину, 47 л.
- 180. Д. 210. Наградные листы офицеров, рапорты о зачислении в полк, списки офицеров, представленных к повышению в следующие чины 28 октября 1914 – 12 июля 1915 гг., 46 л.
- 181. Ф. 2575. Лейб-гвардії гренадерський полк. 1756–1918 рр. Оп. 1.
- 182. Д. 126. Приказы действий Лейб-гвардии Гренадерского полка 1917 г. 4 января – 12 марта 1917 года, 19 л.
- 183. Д. 799. Приказы по Лейб-гвардии Гренадерскому полку. 1 июля – 22 декабря 1917 г., 283 л.

Публікації матеріалів та документів

- 184. Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст. : Програмні документи перших українських політичних партій. – К. : Науково-інформаційне підприємство «Пошук», 1992. – 94 с.
- 185. Гражданская война на Екатеринославщине (февраль 1918-1920 гг.) / Ред. кол. : А. Я. Пащенко (отв. ред.) и др. – Днепропетровск : Издательство «Промінь», 1968. – 357 с. – (Документы и материалы).

186. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории / [ред. И. К. Рыбалко]. – 1967. – 875 с.
187. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 2: Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 г. – февраль 1920 г.) / [ред. С.М.Короливский]. – 1967. – 918 с.
188. Гражданская война на Украине (1918-1920). Сборник документов и материалов: в 3 т. и 4 кн. / [ответ. ред. С. М. Короливский и др.]. – К. : Издательство «Наукова Думка», 1967. – Т. 3: Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля (март – ноябрь 1920 г.) / [ред. Н. К. Колесник]. – 1967. – 910 с.
189. Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1974. – 325 с.
190. Директивы командования фронтов Красной Армии (1917-1922 гг.). Сборник документов: в 4 т. – М. : Военное издательство Министерства обороны СССР, 1971. – Т. 3: апрель 1920 – 1922 гг. – 1974. – 770 с.
191. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – Листопад 1920 рр. Док. і матеріали : у 2 т. / [упоряд. В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т.1. – 2006. – 688 с. (Наукове видання).
192. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – Листопад 1920 рр. Док. і матеріали : у 2 т. / [упоряд.

- В.Верстюк (керівник) та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2006. – Т.2. – 2006. – 744 с. (Наукове видання).
193. Журнала военных действий 3 гвардейской пехотной, дивизии в Великую Войну/ [председатель П. И. Орел].
д
194. З історії розвідки та контррозвідки України. 1918-1919 рр. : зб. Документів і матеріалів / [ред. В. С. Сідак, упоряд. Д. В. Веденєєв, О. А. Стаднік]. – К. : Академія Служби безпеки України, 1996. – 159 с.
195. Инструкция для офицеров переменного состава Офицерской стрелковой школы и Устав Офицерского собрания. – Спб., 1894. – 48 с.
196. Кривава книга. – Відень : Видання уряду ЗУНР, 1919. – Ч. I: Матеріали до польської інвазії на українські землі Східної Галичини 1918/1919 року. – 1919. – 97 с.
197. Листування В. Липинського / [редактори Я. Пеленський та ін.]. – К. : Смолоскип, 2003. – Т. I: (А-Ж). – 2003. – 960 с. (Серія «Архів»).
198. Наставление для ведения практических занятий по тактике в Офицерской стрелковой школе. – Спб., 1902. – 48 с.
199. Новак М. П. На сторожі України : Власні спогади, історичні матеріали, документи, листування, архів / Микола Петрович Новак. – Лос Анджелес : Накладом автора, 1979. – 604 с.
200. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен по 1-е января 1909 г. – С.-Пб. : Петербургский генеалогический портал, 2006. - 1080 с.
201. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Всеволод Петрів. – К. : Поліграфкнига, 2002. – 641 с.
202. Положение о Стрелковой школе. – Спб., 1898. – 15 с.
203. Положение об Офицерском собрании Офицерской стрелковой школы. – Спб., 1907. – 24 с.
204. Протоколи Військової Управи «Галичина». / [впорядкував Р.Колісник]. – Торонто : Братство кол. вояків 1-ої УД УНА, 1993. – 196 с.

205. Розвідка і контррозвідка України. 1917-1921 рр. : зб. документів і матеріалів / [ред. В. С. Сідак, упоряд. Д. В. Веденєєв, О. А. Стадник]. – К. : Інститут Служби безпеки України, 1995. – 167 с.
206. Симон Петлюра. Статті, листи, документи / [ред. Колегія Л.Дражевська і т. д.]. – Нью-Йорк : Видано Українською Вільною Академією Наук у США, 1956. – Т. 1. – 1956. – 480 с.
207. Симон Петлюра. Статті, листи, документи / [ред. Колегія Л.Дражевська і т. д.]. – Нью-Йорк : Видано Українською Вільною Академією Наук у США, 1956. – Т. 2. – 1979. – 627 с.
208. Список старшим войсковым начальникам штабов: округов, корпусов и дивизий и командирам отдельных строевых частей. – С.-Пб. : Военная типография, 1913. – 49 с.
209. Україна в Другій світовій війні у документах. : збірник німецьких архівних матеріалів. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 384 с.
210. Українська Галицька Армія: матеріали до історії / [упоряд. Д.Микитюк]. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1958. – Т. 1. – 1958. – 670 с.
211. Українська Галицька Армія: матеріали до історії / [упоряд. Д.Микитюк]. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1958. – Т. 2. – 1960. – 384 с.
212. Українська Галицька Армія: матеріали до історії / [упоряд. Д.Микитюк]. – Вінніпег : Вид-во Д. Микитюка, 1958. – Т. 3. – 1966. – 232 с.
213. Українська революція. Документи. 1919-1921 : у 2 т. / [редактор Гунчак Т.] – Нью-Йорк : Українська Вільна академія наук у Сполучених Штатах Америки, 1984. – Т. 2. – 478 с. (Джерела до Новітньої історії України).
214. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / [упоряд. В.Ф.Верстюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 1. – 1996. – 587 с. (Наукове видання).
215. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали : у 2 т. / [упоряд. В.Ф.Верстюк та ін.]. – К. : Наукова думка, 1996. – Т. 2. – 1996. – 421 с. (Наукове видання).

216. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року : Документи і матеріали / [упорядник В. Верстюк та ін.]. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2003. – 1024 с.
217. Українсько-московська війна 1920 року в документах / [під редакцією генерала В. Сальського, документи впорядкував генерал П. Шандрук]. – Варшава: Наукове товариство імені Шевченко у Львові, 1933. – Ч. 1: Оперативні документи штабу армії Української Народної Республіки. – 1933. – 401 с.
218. Устав Собрания Офицерской стрелковой школы. – Спб., 1893. – 36 с.
219. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / Андрій Чайковський. – Львів : Міністерство освіти і науки України, 2002. – Т. 1. – 2002. – 514 с.
220. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : у 3 т. / Андрій Чайковський. – Львів : Міністерство освіти і науки України, 2002. – Т. 2. – 2002. – 468 с.
221. Авраменко Н. Спомини запорожця / Никифор Авраменко. – К. : Темпора, 2007. – С. 456. – (Документальне видання).
222. Альмендингер В. Симферопольский офицерский полк / Владимир Альмендингер // Последние бои Вооруженных Сил Юга России / [составление, научная редакция С. В. Волков]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2004. – С. 276-298.
223. Андрієвський В. З минулого: в 2-х томах / В. Андрієвський. – Берлін : Українське слово, 1923. – 308 с.
224. Апушкин В. А. Русско-японская война 1904–1905 г. / Владимир Александрович Апушкин. — М. : Образование, 1911. – 207 с. – (очерк).
225. Бояринич В. Бої за місто Лева (Кривавий шлях) / Василь Бояринич // Літопис Червоної Калини. – 1992. – № 1. – С. 2-8, № 2/3. – С. 2-8, № 4/5. – С. 11-17, № 6/7. – С. 14-24.
226. Брусилов А. А. Мои воспоминания / А. А. Брусилов. – М. : Воениздат, 1983. – 256 с.

227. Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Тарас Бульба-Боровець. – Львів : Поклик сумління, 1993. – 167 с. – (мемуари).
228. Великий князь Александр Михайлович. Книга воспоминаний // «Иллюстрированная Россия», 1933 (Прил.).
229. Великий князь Андрей Владимирович. Военный дневник // «Октябрь». – 1998. – №4.
230. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Едмонтон, Нью-Йорк : Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980.–Т. 1: 1911 – 1920. – 1980. – 499 с.
231. Винниченко В. Щоденник / Володимир Винниченко. – Едмонтон, Нью-Йорк : Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980. – Т. 2: 1921 – 1925. – 1983. – 700 с.
232. Волицький В. На Львів і Київ. Воєнні спогади 1918 – 1920 / В.Волицький. – Торонто : Гомін України, 1963. – 238 с.
233. Воронович Н. В. Русско-японская война. Воспоминания / Н.В.Воронович. – Нью-Йорк, 1952. :
234. Галаган М. З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.) / Микола Галаган. – К. : Темпора, 2005. – 656 с. – (Документально-художнє видання).
235. Гамильтон Я. Записная книжка штабного офицера во время русско-японской войны / Ян Гамильтон. – М. : Воениздат, 2000. – 256 с.
236. Геруа Б. В. Воспоминания о моей жизни / Борис Владимирович Геруа. – Париж : Танаис, 1969. – Т. 1. – 1969. – 276 с.
237. Горліс-Горський Ю.Ю. Холодний Яр: / Ю. Ю. Горліс-Горський. – Дрогобич : Відродження, 2006. – 432 с. – (Документальний роман).
238. Господин А. Сліди з моєї дороги : Спогади вояка УГА / Андрій Господин. – Вінніпег : Просвіта, 1986. – 41 с.

239. Гришко Г. 1917 рік в Одесі / Г. Гришко // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 5- 6. – С. 128-135, Ч 7-8. – С. 178-187, Ч. 9-10. – С. 237-245, Ч. 11-12. – С. 281-292.
240. Деникин А. И. Очерки русской смуты: в 3 кн. / А. И. Деникин. – М.: Айрис-пресс, 2006. – Кн. 1. т. 1: Крушение власти и армии (февраль – сентябрь 1917). – 2006. – 592 с. – (Белая Россия).
241. Деникин А. И. Очерки русской смуты: в 3 кн. / Антон Иванович Деникин. – М. : Айрис-пресс, 2006. – Кн. 2, т. 2: Борьба генерала Корнилова; т. 3: Белое движение и борьба Добровольческой армии. – 2006. – 736 с. – (Белая Россия).
242. Деникин А. И. Очерки русской смуты: в 3 кн. / Антон Иванович Деникин. – М. : Айрис-пресс, 2006. – Кн. 3, т. 4, т. 5: Вооруженные силы Юга России. – 2006. – 832 с..– (Белая Россия).
243. Деникин А. И. Путь русского офицера / А. И. Деникин. – Мимизан, Нью-Джерси : Chekhov Publishing House of the European Fund, 1947. – 382 с.
244. Дроздовский М. Г. Дневник / Михаил Гордеевич Дроздовский. – Берлин : Отто Кирхнеръ и Ко, 1928. – 186 с.
245. Дубинский И. В. Трубачи трубят тревогу / И. В. Дубинский. – М. : Воениздат, 1962. – 312 с. – («Военные мемуары»).
246. Дяченко П. Чорнізапорожці (Спомини командира полку Чорних Запорожців) / Петро Дяченко. – Режим доступу до спогадів: <http://vijsko.milua.org/Diachenko.htm>
247. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания / Г. Игренов // Революция на Украине: По мемуарам белых / [Н.Н. Попов (ред.), С.А. Алексеев (сост.)]. – М., Л. : Госиздат, 1930. – С. 186-195.
248. Іванин Н. Залізні роки. Спомини 1914-1922 / Нестор Іванин. – Львів : Видавець Іван Тиктор, 1937. – 132 с. – (Українська бібліотека: Ч. 59).

249. Капустянський М. Військова підготовка ОУН / М. Капустянський // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – Б. м. : Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. – С. 130-140.
250. Капустянський М. Перша Українська Дивізія і ОУН / М. Капустянський // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк. – 1967. – № 1. – Режим доступу до спогадів : http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/03/blog-post_27.html
251. Капустянський М. Пригадалося / Микола Капустянський // На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто, Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – С.151-154.
252. Кедрин І. Життя – події – люди. Спомини і коментарі / Іван Кедрин. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1976. – 724 с.
253. Коновалець Є. «Я б'ю в дзвін, щоб зрушити справу ОУН з мертвої точки...» Невідомі документи Організації Українських Націоналістів. Рік 1930. / Євген Коновалець. – К. : Темпора, 2003. – 272 с. – (Документально-наукове видання).
254. Кравс А. За українську справу. Спомини про III корпус У.Г.А. після переходу за Збруч / Антін Кравс. – Львів : Червона Калина, 1937. – 99 с.
255. Краснов П. Н. Павлоны / П. Н. Краснов.
256. Крат М. Як то було у Зимовому поході / Михайло Крат // Українське козацтво. – 1974. – Ч. 4 (30). – С. 26-29.
257. Крымцы Ее Величества в Добровольческой армии, Вооруженных силах Юга России и в Русской Армии. 1918-1920 годы // Возрожденные полки Русской армии в Белой борьбе на Юге России / [составление, научная редакция С. В. Волкова]. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2002. – С. 229–302.
258. Курманович В. Відворот УГА за Збруч // Літопис Червоної Калини. –1934. – Ч. 5. – С. 3–6.
259. Курманович В. До справи відвороту УГА за Збруч / Віктор Курманович // Розбудова нації. – 1934. – Ч. 3-4. – С. 82-86.

260. Лабинский И. О Екатеринославском походе / И. Лабинский // 1918 год на Украине / [научная редакция С. В. Волков]. – М. : ЗАО Изд-во Центрполиграф, 2001. – С. 294-300.
261. Левицький О. Галицька армія на великій Україні (Спомини з часу від липня до грудня 1919) / О. Левицький. – Відень, 1921. – 194 с. – (Українські мемуари).
262. Леман И. По барабану (Изъ воспоминаний юнкера) / И. Леман.
263. Лозинський Михайло. Галичина в рр. 1918-1920 / Михайло Лозинський. – Відень, 1922. – 228 с.
264. Локотош Б. Н. Записки штабс-капитана: Документальная повесть о почти забытой войне (1914-1918 гг.): в 2 кн. / Б. Н. Локотош. – Луганск : Світлиця, 1996.– Кн. 1. – 1996. – 160 с.
265. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції / Ісаак Мазепа. – К. : Темпора, 2003. – 608 с.
266. Макаров Ю. В. Моя служба в Старой Гвардии. 1905–1917. / Юрий Владимирович Макаров
267. Марголин А. Украина и политика Антанты / Арнольд Марголин // Революция на Украине: По мемуарам белых / [Н.Н. Попов (ред.), С.А.Алексеев (сост.)]. – М., Л. : Госиздат, 1930. – С. 259-392.
268. Марков А. Кадеты и юнкера / А. Марков.
269. Марущенко-Богданівський А. Передостанній бій Окремої Кінної Дивізії / А. Марущенко-Богданівський // Літопис Червоної Калини. – 1929. – Ч. 2. – С.12-14.
270. Мельник А. Пам'яті впадших за волю і велич України / А. Мельник // Організація Українських Націоналістів 1929-1954. – Б. м. : Видання Першої Української Друкарні у Франції, 1955. – С. 17-49.

271. Милорадович В. "Полтавский бой" 27 ноября 1918 года / В. Милорадович // 1918 год на Украине / [научная редакция С. В. Волков]. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2001. – С. 245-262.
272. Могилянський Н. М. Трагедія України / М. І. Могилянський // Революція на Україні: По мемуарам білих / [Н.Н. Попов (ред.), С.А. Алексєєв (сост.)]. – М., Л. : Госиздат, 1930. – С. 115-135.
273. Мякотин В. Из недалекого прошлого / В. Мякотин // Революція на Україні: По мемуарам білих / [Н.Н. Попов (ред.), С.А. Алексєєв (сост.)]. – М., Л. : Госиздат, 1930. – С. 222-238.
274. Новицкий Ф. Лодзинская операция в ноябре 1914 года. (Из личных воспоминаний участника) / Ф. Новицкий.
275. Омелянович-Павленко М. Останні місяці 1918 р. // Михайло Омелянович-Павленко // Розбудова нації. – 1928. – Ч. 10-11. – С. 392-399, Ч. 12. – С. 438-448.
276. Омелянович-Павленко М. Початок 1919 року / Михайло Омелянович-Павленко // Розбудова нації. – 1929. – Ч. 13-14. – С. 38-47, 1929. – Ч. 15-16. – С. 109-117, Ч. 17. – С. 166-176, Ч. 18-19. – С. 210-217, Ч. 20-21. – С. 276-281.
277. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920) / Михайло Омелянович-Павленко ; [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – 608с. – (Документально-художнє видання).
278. Паліїв Д. Жмут споминів / Дмитро Паліїв // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів. – 1934. – С. 40-46.
279. Петренко Р. Слідами армії без держави / Роман Петренко. – К., Торонто : Українська Видавнича Спілка, 2004. – 272 с. – (Серія «Спогади»).
280. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини / Всеволод Петрів. – К. : Поліграфкнига, 2002. – 640 с.
281. Рассказы раненых. Картины войны. – М. : Мечь, 1915. – 192 с.

282. Революция на Украине: По мемуарам белых / [Н.Н. Попов (ред.), С.А.Алексеев (сост.)]. – М.; Л. : Госиздат, 1930. – 435 с. – (Революция и гражданская война в описаниях белогвардейцев).
283. Самійленко С. Дні слави (Спогади полковника української армії) / С.Самійленко. – Нью-Йорк : Українська вільна академія наук у США, 1958. – 134 с.
284. Середа М. Військова нарада в кабінеті генерального секретаря Порша дня 18 (5 ст. ст.) січня 1918 р. / Михайло Середа // Літопис Червоної Калини. – 1937. – Ч. 7. – С. 2-3.
285. Сікевич В. Сторінка із записної книжки / В. Сікевич. – Едмонтон : Накладом української стрілецької громади. Друком Нового Шляху, 1941. – Т.VII. – 1951. – 74 с.
286. Сімянців В. В Зимовому Поході / Валентин Сімянців // Вісті комбатанта. – Нью-Йорк, 1965. – № 1. – Режим доступу до спогадів : http://kombatingwar.blogspot.com/2008/12/blog-post_29.html
287. Сімянців В. Інженер емігрант в Чехо-Словаччині. Роки 1929-1945 / Валентин Сімянців. – Буенос Айрес, Філядельфія : Видавництво Юліяна Середняка, 1978. – 239 с.
288. Сімянців В. Студентські часи (Спогад). Чехо-Словаччина, роки 1923-29 / Валентин Сімянців. – Вашингтон : Svoboda Press, 1973. – 174 с.
289. Спиридович А. И. Записки жандарма / А. И. Спиридович. – Харьков : Пролетарий, 1928. – 155 с.
290. Стебельский І. Шляхами молодості й боротьби. Спогади, статті, листування / Іван Стебельский. – К. : Смолоскип, 1999. – 144 с.
291. Сумский С. Одинадцать переговоров / С. Сумский // Революция на Украине: По мемуарам белых / [Н.Н. Попов (ред.), С.А. Алексеев (сост.)]. – М., Л. : Госиздат, 1930. – С. 99-114.
292. Сушко Р. Мої спомини про першу сотню С. С. / Роман Сушко // Національна думка. – 1927 р. – С. 23-27.

293. Так творилося українське військо : 10 спогадів учасників Визвольної війни 1917-1920-х років / [упорядник Р. Коваль]. – К., Вінниця : Державна картографічна фабрика, 2008. – 200 с. – (Науково-популярне видання).
294. Татарський В. Під чотирма прапорами. Спогад / В. Татарський. – Мюнхен : Druck: Dr. P. Belej, Munchen 13, 1959. – 134 с.
295. Туркало К. Спогади / Кость Туркало. – Нью Йорк : накладом автора, 1978. – 133 с.
296. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Юрко Тютюнник. – Харків : Державне видавництво України, 1924. – 101 с.
297. Феденко П. Минуло півстоліття. Зимовий похід Армії Української Народної Республіки 1919-1920 рр. / Панас Феденко. – Нью-Йорк, Джерсі Ситі : Свобода, 1972. – 79 с.
298. Фещенко-Чопівський І. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії / Іван Фещенко-Чопівський. – Житомир : Вісник, 1992. – 122 с. – (Літературно-художнє видання).
299. Цапко І. Боеві акції української кінноти у вересні 1920 року / Іван Цапко // Вісті комбатанта. – 1964. – № 4. – Режим доступу до спогадів : http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/12/1920_21.html
300. Цапко І. Останній бій Армії УНР // Вісті Комбатанта. – 1961. – № 3. – С. 19-24.
301. Цапко І. Переможний бій під Теробовлею 17 вересня 1920 року / Іван Цапко // Теробовельська земля. Історико-мемуарний збірник. – Торонто, 1968. – С. 239-244.
302. 276. Цапко І. Перша українська військова місія в Криму. (Травень 1920 р.) / Іван Цапко // Вісті комбатанта. – 1963. – № 3. – Режим доступу до спогадів : <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/11/1920.html>
303. Цапко І. Роля Вільного козацтва у Визвольній боротьбі / Іван Цапко // Вісті комбатанта. – 1967. – № 5-6. – Режим доступу до спогадів : http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2009/06/blog-post_11.html

304. Цегельський Л. Від легенд до правди: Спомини про події в Україні зв'язані з Першим листопада 1918 р. / Лонгин Цегельський. – Львів : Свічадо, 2003. – 336 с.
305. Цибульський Б. Шляхами козацької слави / Борис Цибульський. – Мюнхен, 1956. – 112 с. – (роман).
306. Чайковський А. Спогади. Листи. Дослідження : У 3 т. / Андрій Чайковський. – Львів : Міністерство освіти і науки України, 2002. - Т. 1. – 2002. – С. 257.
307. Чикаленко Є. Х. Щоденник. 1919-1920 / Є. Х. Чикаленко. – К., Нью-Йорк: Вид-во Олени Теліги, 2005. – 640 с.
308. Шаповал М. Гетьманщина і Директорія (Уривки з спогадів) / Микола Шаповал // Вітчизна. – 1996. – № 7/8. – С. 127-140.
309. Шаповал М. Щоденник / Микита Шаповал. – Нью-Йорк : Українська Громада ім. М. Шаповала, 1958. – Ч. І: від 22 лютого 1919 р. до 31 грудня 1924 р. – 1958. – 125 с. – (Бібліотека «Українського Громадського Слова», Ч.7).
310. Шаповал М. Щоденник / Микита Шаповал. – Нью-Йорк : Українська Громада ім. М. Шаповала, 1958. – Ч. ІІ: від 1 січня 1925 р. до 22 лютого 1932 р. – 1958. – 120 с. – (Бібліотека «Українського Громадського Слова», Ч. 7).
311. Шихлинский А. А. Мои воспоминания / Али Аги Шихлинский.
312. Шульгин О. Без території / Олександр Шульгин. – Париж : Меч, 1934. – 251 с.
313. Шухевич С. Моє життя: Спогади / Степан Шухевич. – Лондон : Видання Української видавничої спілки, 1999. – 619 с.
314. Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929. –Ч. І. – 176 с.
315. Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. ІІ. – 176 с.

316. Шухевич С. Спомини з українсько-галицької армії (1918-1920) / С.Шухевич. – Львів : Червона Калина, 1929.–Ч. III. – 162 с.
317. Янчевський М. Із спогадів / М. Янчевський // За державність. – 1930. – Ч. 2. – С. 137-147.
318. Армейский Вестник : Издаваемый при Штабе Главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта. – Б/м. вид. (Действ. Армия). – Январь – Май 1917 г.
319. Борьба: Орган Екатеринославской организации Р. С. Д. Р. П. – Екатеринослав. – Апрель – Октябрь 1917 г.
320. Бюллетени Губернского Исполнительного Комитета общественных организаций. – Екатеринослав. – Май – Август 1917 г. 295. Ведомости одесского градоначальства. – Одесса. – Январь – Ноябрь 1916 г.
321. Військовий вістник: Орган генерального секретарства військових справ Української Народної Республіки. – К. – Грудень 1917 р.
322. Вільний голос: Українська Соціалістична газета. – Полтава. – Квітень – Липень 1918 р.
323. Вісті Ради: орган полтавської ради робітничих, вояцьких та селянських депутатів. – Полтава. – Березень 1918 р.
324. Вістник Генерального Секретаріату України. – К. – Листопада 1917 р.
325. Власть народа : ежедневная газета, орган прогрессивных профессоров. – Екатеринослав. – Март – Апрель 1917 г.
326. Звезда : орган Екатеринославского Комитета РСДРП. – Екатеринослав. – Апрель – Июль 1917 г.
327. Известия : Екатеринославского Совета Рабочих и Солдатских депутатов. – Екатеринослав. – Октябрь – Декабрь 1917 г.
328. Известия Одесского Совета рабочих депутатов и представителей армии и флота. – Одесса. – Январь – Февраль 1918 г.
329. Копейка: газета политическая, экономическая и общественная. – Май 1916г.

330. Молодая Украина: ежедневная политическая и экономическая газета. – Одесса. – Май – Июнь 1918 г.
331. Народная жизнь : Екатеринославская земская газета. – Екатеринослав. – Июнь – Декабрь 1917 г.
332. Наше село: щотижнева селянська газета. – Одеса. – Липень – Вересень 1918 р.
333. Одесские новости. – Одесса. – Март – Август 1918 г.
334. Одесский листок. – Одесса. – Март – Апрель 1917 г.
335. Одесские новости: газета политическая, научная, литературная, общественная и коммерческая. – Одесса. – Июль 1916 – Январь 1917 гг.
336. Полтавские новости. – Полтава. – Сентябрь – Декабрь 1918 г.
337. Полтавский день: ежедневная газета. – Полтава. – Май – Декабрь 1918 г.
338. Приднепровский край. – Екатеринослав. – Сентябрь – Декабрь 1917 г.
339. Родной край: ежедневная политическая и общественно-литературная газета. – Полтава. – Июнь – Октябрь 1918 г.
340. Южная мысль. – Одесса. – Январь – Июль 1917 г. Журнали
341. Вестник Офицерской стрелковой школы. – Ораниенбаум. – Март – Декабрь 1913 г.
342. Визволення. Місячник вільної української думки за кордоном. – Відень, Прага. – Березень 1923 р.
343. Вільна трибуна. Огляд господарського, політичного та культурного життя Західної України. – Прага. – Липень 1933 р.
344. Летопись войны с Японией. – Спб. – 1904-1905 гг.
345. Національна думка: група української національної молоді. – Прага. – Квітень – Травень 1924 р., Січень – Грудень 1927 р.
346. Український сурмач: часопис українських культурно-освітніх організацій в таборах. – Каліш, Щипіорно. – Вересень 1922 р. – Вересень 1923 р.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамовский А. П. Оренбургское казачье войско в трех веках / А.П.Абрамовский, В. С. Кобзов. – Челябинск : Челябинский государственный университет, 1999. – 449 с.
2. Багацький Л. Чудо лицарського чину [Електронний ресурс] / Леонід Багацький // Вечірня газета. – 2005. – № 4. – Режим доступу до статті : <http://www.vechirka.uafor.net/history/xxcen/2811145005.php>
3. Байло А. Я. Військово-організаційна та громадська діяльність генерала Мирона Тарнавського: дис. канд. наук : 20.02.22 / А. Я. Байло. – Л., 2009. – 221с.
4. Бердник М. Украинские коллаборационисты: от Абвера и Гестапо до ЦРУ [Електронний ресурс] / Мирослава Бердник. – Режим доступу до статті: <http://www.russian.kiev.ua/print.php?id=11604063>
5. Веденеев Д. В. Украинский фронт в Войнах спецслужб / Д. В.Веденеев. – К.: К.И.С., 2008. – 432 с.
6. Варгатюк П. Л. В огне трех революций. : Из истории борьбы большеви- ков Украины за осуществление ленин. стратегии и тактики в трех рос. революциях / П. Л. Варгатюк, В. Ф. Солдатенко, П. М. Шморгун. – К. : Политиздат Украины, 1986. – 625 с.
7. Вейгман С. Забытый командарм [Електронний ресурс] / Сергей Вейгман // Столичные новости. – 2002. – №40 (236). – С. 16. – Режим доступу до газети : <http://cn.com.ua/N236/society/history/history.html>
8. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У 2 т. Том 1 / Василь Верига. – Рівне : Рівненська друкарня, 2005. – Т.1. – 2005. – 472 с.
9. Верига В. Визвольна боротьба в Україні 1914-1923 рр. У 2 т. Том 1 / Василь Верига. – Рівне : Рівненська друкарня, 2005. – Т.2. – 2005. – 496 с.
10. Верига В. Слідами батьків: Нарис історії 30 полку Дивізії «Галичина» – 1-ої дивізії Української Національної Армії / Василь Верига. – Львів : Братство Колишніх Вояків 1 УД УНА, 2002. – 248 с.

11. Верницкая В. Спальский эпизод [Электронный ресурс] / Виолетта Верницкая // Русский курьер Варшавы. – 2005. – июль. – Режим доступа до статті : <http://www.rkw.3w.pl/spalski.htm>
12. Веселовский Охотничьи команды [Электронный ресурс] / Веселовский // Военный сборник. – 1897. – т. ССXXXV.
13. Визвольна боротьба українського народу 1917-1921 рр. – Лондон : Об'єднання бувших вояків українців, 1950. – 51 с.
14. Волков С. В. Русский офицерский корпус / Сергей Владимирович Волков. – М. : Воениздат, 1993. – 368 с.
15. Волков С. В. Трагедия русского офицерства / Сергей Владимирович Волков. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2002. – 509 с. – (Научно- просветительное издание).
16. Воробьева А. Ю. Кадетские корпуса в России в 1732-1917 / А.Ю.Воробьева. – М. : АСТ, 2003. – 62с. – (Военно-историческая серия «СОЛДАТЪ»).
17. Вышчельский Л. Варшава 1920 / Л. Вышчельский. – М. : АСТ, 2004. – 283 с. – (Великие битвы и сражения).
18. Гаврилів І. Військова та політична діяльність ОУН напередодні другої світової війни / І. Гаврилів // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжн. н. конф. 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 77-81.
19. Генерал-полковник М. Омелянович-Павленко, 1878-1948 (3 нагоди 70-літнього ювілею). – [Б. м.], 1948. – 18 с.
20. Головин Н. Н. Военные усилия России в Мировой войне / Н. Н.Головин. – М. : Кучково поле, 2001. – 440 с. – (Антология отечественной военной мысли).
21. Головки М. Л. Суспільно-політичні організації та рухи України в період Другої світової війни. 1939-1954 рр. / М. Л. Головки. – К. : Олан, 2004. – 704 с. – (Монографія).

22. Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917-1918 / В. Голубко. – Львів : Кальварія, 1997. – 288 с. – (Монографія).
23. Гордієнко В. Українська Галицька Армія / В. Гордієнко. – Львів : Меморіал, 1991. – 112 с.
24. Городиський З. Українська Національна Рада / Зенон Городиський. – К. : Вид. дім «KM Academia», 1993. – 144 с. – (Іст. нарис).
25. Городиський З. Українська Національна Рада в Києві / З. Городиський // Назов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто, Нью-Йорк, 1985. – С. 237–247.
26. Горохов Ж. Русская императорская гвардия / Жерар Горохов. – Париж, 1986. – 398 с.
27. Грищинский В. С. Памятка Офицерской стрелковой школы / Василий Самойлович Грищинский. – Спб., 1914. – 21 с.
28. Дерябин А. Гражданская война в России 1917-1922. Национальные армии / А. Дерябин, Р. Паласиос-Фернандес. – М. : АСТ, 2000. – 43 с. – (Военно-историческая серия «Солдаты»).
29. Долинський Д. Борба Українського Народу за Волю і Незалежність. Огляд подій за рр. 1918, 1919 і 1920 / Д. Долинський. – Вінніпег : Руська книгарня, 1920. – 246 с.
30. Долуд А. Зимовий похід 1919-1920 рр. / А. Долуд // Український комбатант. – 1958. – № 7. – С. 42-49.
31. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. I: Доба Центральної Ради. – 2002. – 320 с.
32. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. / Дмитро Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. II: Українська Гетьманська Держава 1918 р. – 2002. – 351 с.
33. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920) / Олександр Доценко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2001. – 376 с. – (Документальне наукове видання).

34. Доценко О. Літопис української революції / Олександр Доценко. – К, Львів : накладом автора, 1923.– Т. II. Кн. 4. – 1923. – 362 с.
35. Доценко О. Літопис української революції / Олександр Доценко. – К, Львів : накладом автора, 1923.– Т. II. Кн. 5. – 1924. – 398 с.
36. Думін О. Армія ЗОУНР (УГА) / О. Думін // Українська Загальна Енциклопедія. – Львів, Станіслав, Коломия, 1934. – Т. 3. – С. 708-722.
37. Зайончковский А. М. Первая мировая война / А. М. Зайончковский. – СПб. : Полигон, 2002. – 878 с. – (Военно-историческая библиотека).
38. Зайончковский П. А. Офицерский корпус русской армии перед Первой мировой войной / П. А. Зайончковский // Вопросы истории. – 1981. – № 4. – С.21 – 29.
39. Західно-Українська народна республіка. 1919-1923. Уряди. Постаті / [гол. ред. Ради Ярослав Ісаєвич]. – Львів Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2009. – 350 с.
40. Звегинцов В. Русская армия 1881-1917 / Владимир Звегинцов. – Париж, 1980.– Ч. 7. – 1980. – 728 с.
41. Зимовий Похід // Око. – 1921. – № 9/10. – С. 4-18.
42. История гражданской войны в СССР / [под редакцией: М. Горького]. – М. : ОГИЗ, 1936.– Т. I : Подготовка великой пролетарской революции. (От начала войны до начала октября 1917 г.). – 1936. – 623 с.
43. История Первой мировой войны 1914 – 1918 гг. : в 2-х томах / [под редакцией И. И. Ростунова]. – М. : Наука, 1975.– Т. 1. – 1975. – 446 с.
44. История Первой мировой войны 1914 – 1918 гг. : в 2-х томах / [под редакцией И. И. Ростунова]. – М. : Наука, 1975.–Т. 2. – 1975. – 608 с.
45. История русско-японской войны / [редакторы-издатели: М. Е. Бархатов, В. В. Функе]. – СПб. : Товарищество Р. Голике, А. Вильборг, 1910.– Т. III. – 1920. – 800 с.
46. История русско-японской войны 1904 – 1905 гг. / [под редакцией И.И.Ростунова]. – М. : Наука, 1977. – 381 с.

47. Історія українського війська (1917 – 1995) / [упорядник Я. Дашкевич]. – Львів : Світ, 1996. – 840 с. – (Наукове видання).
48. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х рр. ХІХ ст.) : Книга у двох частинах / [під ред. І. Крип'якевича, Б. Гнатевича, З. Стефаніва та ін.]. – Львів : Видання Івана Тиктора, 1936 .– Ч. II. – 1936. – 568 с.
49. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов 1917 – 1920 гг. / Александр Георгиевич Кавтарадзе. – М. : Наука, 1988. – 276с.
50. Кавтарадзе А. Г. Июньское наступление русской армии в 1917 году / Александр Георгиевич Кавтарадзе // Военно-Исторический журнал. – 1967. – №5. – С. 111-117.
51. Какурин Н. Гражданская война в России: Война с белополяками / Николай Какурин, Владимир Меликов. – М. : АСТ; СПб. : Tera Fantastica, 2002. – 730 с. – (Военно-историческая библиотека).
52. Какурин Н. Е. Гражданская война. 1918–1921 / Николай Евгеньевич Какурин, Иоаким Иоакимович Вацетис. – СПб. : Полигон, 2002. – 672 с. – (Великие противостояния).
53. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.) / Валерій Петрович Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 608 с. – (Монографія).
54. Карманюк О. Українська політична еміграція / Олекса Карманюк. – Каліш : Чорномор, 1924. – 41 с. – (Спроба історичного нарису).
55. Карпинець І. І. Галичина : Військова історія 1914 – 1921 років / Іван Іванович Карпинець. – Львів : Панорама, 2005. – 376 с.
56. Карпинець І. І. Історія 8-ої Галицької Бригади / Іван Іванович Карпинець // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 6 – С. 7-10; № 7/8. – С. 12-16; № 10. – С. 16-20; № 11. – С. 19-23; 1934. – № 3. – С. 16-18; № 4. – С. 18-21; № 5. – С. 18-21; № 6. – С. 15-19; № 7/8. – С. 26-30; № 11. – С. 9-12; № 12. – С. 18-21; 1935. – № 3. – С. 21-24; № 4. – С. 17-20; № 5. – С. 18-21; № 6. – С. 18-21; № 7/8. – С. 34-37; № 10. – С. 19-22.

57. Кентій А. В. Збройний чин українських націоналістів. 1920-1956 / А.В.Кентій. – К. : Державний комітет архівів України, 2005. – Т. 1 : Від Української Військової Організації до Організації Українських Націоналістів. 1920 – 1942. – 2005. – 332 с. – (Історико-архівні нариси).
58. Кентій А. В. Нариси історії Організації Українських Націоналістів в 1941 – 1942 рр. / А. В. Кентій – К. : Інститут Історії України НАН України, 1998. – 201 с.
59. Киган Д. Первая мировая война / Джон Киган. – М. : АСТ, 2004. – 576 с. – (Серия : Историческая библиотека).
60. Кисіль З. Р. Українське воєнно-історичне товариство (1920 – 1939) / З.Р.Кисіль // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 100 – 112.
61. Ключенко О. Генералітет УГА / О. Ключенко // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 10. – С. 4-7.
62. Ключенко Олег. Генеральна булава УГА // Літопис Червоної Калини. – 1931. – Ч. 4. – С. 5-10.
63. Книш З. При джерелах українського організованого націоналізму / З.Книш. – Торонто : Срібна сурма, 1970. – 187 с.
64. Книш З. Становлення ОУН / З. Книш. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 1994. – 128 с.
65. Коваль Р. Командарм Першого Зимового походу [М. Омелянович- Павленко. 1919 р.] / Р. Коваль // Незборима нація. – 1998. – № 23 – 24. – С. 3.
66. Коваль Р. Зимовий похід 1919-1920 років [Електронний ресурс] / Роман Коваль // Націоналістичний портал. – 2010. – Режим доступу до статті : <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=1722>
67. Ковальчук М. А. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР у 1920-1921 рр. / Михайло Анатолійович Ковальчук // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 97-107.
68. Ковальчук М. На службі Батьківщини: життя й доля генерал-полковника М. Омеляновича-Павленка / Михайло Ковальчук // Омелянович-Павленко М.

- Спогади командарма (1917-1920) / [упоряд. : М. Ковальчук]. – К. : Темпора, 2007. – С. 7-46.
69. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року : українсько-білогвардійське протистояння / Микола Ковальчук. – К. : Темпора, 2006. – 576 с. – (Наукова монографія).
 70. Ковальчук М. Останні бої армії на Поділлі у листопаді 1919 р. / М.Ковальчук // Пам'ять століть. – 2005. – № 3-4. – С. 251-268.
 71. Козак І. Перший Зимовий Похід / І. Козак // Вісті Комбатанта. – 1963. – № 1. – С. 6-8.
 72. Коленковский А. К. Маневренный период первой мировой империалистической войны 1914 г. / А. К. Коленковский. – М. : Воениздат НКО СССР, 1940. – 368 с.
 73. Колісник Р. Військова Управа та українська дивізія Галичина. Діяльність Військової Управи та німецька політика відносно українських національних збройних сил в роках 1943 – 45 / Р. Колісник. – Торонто : Наукове Товариство ім. Шевченка в Канаді, 1990. – 168 с.
 74. Колянчук О. Генералітет українських визвольних змагань. Біографи генералів та адміралів українських військових формацій першої половини ХХ століття / О. Колянчук, М. Литвин, К. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1995. – 288 с.
 75. Кондратюк В. О. Державність України (1917 – 1920 рр.) / В.О.Кондратюк. – Львів : Український держ. лісотехнічний ун-т, 1992. – 104с.
 76. Корольков Г. К. Лодзинская операция 2 ноября – 19 декабря 1914 г. [Електронний ресурс] / Г. К. Корольков.
 77. Коцур А. П. Ідея державності в історичній думці та суспільно-політичному житті України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 424 с. – (Монографія).

78. Коцур А. П. Українська державність: історія та сучасність / А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 2000. – 352 с. – (Монографія).
79. Крат М. Лунали дзвони і гармати...(До 40-ліття закінчення I Зимового Походу) / Михайло Крат // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – 1960. – Ч. 4 (7). – С. 8 – 9.
80. Крат М. Памяті Командарма (У десяту річницю смерти Ген.-Полк. М.Омеляновича-Павленка) / Михайло Крат // Тризуб. – 1962. – Ч. 4 (16). – С.12-17.
81. Крат М. Польські офіцери про дії армії УНР в 1920 р. / Михайло Крат // Вісті Комбатанта. – 1962. – № 1. – С. 13-16.
82. Крезуб А. Нарис історії українсько-польської війни 1918-1919 / А.Крезуб. – Нью-Йорк : Око, 1966. – 179 с.
83. Кривошея В. Нащадки козацько-старшинських родів на фронтах революції та громадянської війни 1917-1920 рр. / Володимир Кривошея // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції [«Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття»], (м, Київ, 20-21 листопада 2007 р.) / редкол. : Литвин В. М. (голова) [та ін.]. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – С. 515-568.
84. Кривошея В.В. Неурядова старшина Гетьманщини / В.В. Кривошея, І.І.Кривошея, О.В. Кривошея. – К. : Стилос, 2009. – 432 с. – (Науково-довідкове видання).
85. Крылов В. М. Кадетские корпуса и российские кадеты / В. М. Крылов. – СПб. : Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 1998. – 671 с. – (монография).
86. Кубинський А. На порозі 60-ти років існування УВК / А. Кубинський // Українське Козацтво. – 1975. – Ч. 4 (34). – С. 53-60.

87. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії (1939 – 1941). Історія Українського Центрального Комітету / Володимир Кубійович. – Чикаго : Видавництво Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
88. Куропаткин А. Н. Русская армия / Алексей Николаевич Куропаткин. – СПб. : Полигон, 2003. – 590. – (Военно-историческая библиотека).
89. Куропаткин А. Н. Русско-японская война, 1904 – 1905 : Итоги войны / Александр Николаевич Куропаткин. – СПб. : Полигон, 2002. – 525 с.
90. Кучабський В. Корпус Січових Стрільців / Василь Кучабський. – Чикаго: Ювілейний Комітет для відзначення 50-річчя створення Форматії Січових Стрільців, 1969. – 664 с. – (Военно-історичний нарис).
91. Кущинський А. Два брати козацькі генерали / Антін Кущинський // Українське козацтво. – 1975. – Ч. 1 (31). – С. 11-15.
92. Левицкий Н. А. Русско-японская война 1904 – 1905 гг. / Н. А. Левицкий. – М. : Государственное военное издательство, 1935. – 672 с. – (Монография).
93. Литвин М. Збройні сили України першої половини ХХ ст. Генерали і адмірали / Микола Литвин, Кім Науменко. – Львів, Харків : САГА, 2007. – 244 с. – (Монографія).
94. Литвин М. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів : ОЛІР, 1995. – 368 с.
95. Литвин М. Р. Військова еліта Галичини / М. Р. Литвин, К. Є. Науменко. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2004. – 376 с.
96. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / Микола Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАНУ; Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
97. Литвин С. Х. Історія однієї змови [Збройна боротьба за власну державність 1920-1921 рр.] / С. Х. Литвин // Український історичний журнал. – 2000. – № 1. – С. 123-129.
98. Лободаєв В. М. Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр. / В.М.Лободаєв. – К. : Темпора, 2010. – 672 с. – (Наукове видання).

99. Лубська О. Нам лишилося сміливе слово / О. Лубська // *Визвольний шлях*. – 1954. – Кн. 5. – С. 69 – 74.
100. Магалецький Ю. Останній акт трагедії (Етапи визвольної боротьби українського народу 1917 – 1920) / Юрій Магалецький. – Львів : З друкарні Ставроп. Інститута у Львові, 1927. – 55 с.
101. Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні : в 2 т. / В. Маруняк. – Мюнхен : Академічне видавництво д-ра Петра Белея, 1985.– Т. 1 : Роки 1945 – 1951. – 1985. – 432 с.
102. Матейко Р. Боротьба Української Галицької Армії проти польської експансії (листопад 1918 р. – липень 1919 р.) : ретроспективні погляди на деякі сторінки історії / Р. Матейко // *Мандрівець*. – 2004. – № 1. – С. 29-33.
103. Миколаєнко І. Світлій пам'яті Командарма (У 15-ту річницю смерти) / Іван Миколаєнко // *Дороговказ*. – 1967. – Ч. 16 (35). – С. 1-5.
104. Мишуга Л. Похід українських військ на Київ (серпень, 1919) / Лука Мишуга. – Відень : Українського прапору, 1920. – 27 с.
105. Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів [Електронний ресурс] / Петро Мірчук. – Мюнхен, Лондон, Нью-Йорк : Українське видавництво, 1968.– Т. I: 1920 – 1939. – 1968. – Режим доступу до книги : http://lib.oun-upa.org.ua/narys_oun/
106. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917 – 1918 рр. (Про що «історія мовчить») / Р. Млиновецький. – Торонто : Б. в., 1973. – 670 с.
107. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття / Ісидор Нагаєвський – К. : Укр. письменник, 1993. – 413 с. – (Науково-популярне видання).
108. Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця української еміграції 1919-1939 / С. Наріжний. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 272 с.
109. Науменко А. О. Старшинський корпус армії УНР періоду Директорії / А.О. Науменко // *Воєнна історія*. – 2003. – № 1. – С. 71 – 88.

110. Науменко К. Генералітет Української Народної Республіки / К.Науменко // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 217 – 234.
111. Не виголошена промова (До відзначення 50-річчя Вимаршу Армії УНР в Зимовий Похід) // Дороговказ. – 1969. – Ч. 26 (45). – С. 6 – 7.
112. Нелипович С. Г. Брусиловский прорыв. Наступление Юго-Западного фронта в кампанию 1916 года / Сергей Геннадьевич Нелипович. – М. : Цейхгауз, 2006. – 48 с. – (Серия «Фонд военного искусства»).
113. Нелипович С. Г. Варшавское сражение. Октябрь 1914 / С. Г. Нелипович. – М. : Цейхгауз, 2006. – 64 с. – (Серия «Фонд военного искусства»).
114. Омелянович-Павленко М. Зимовий похід / Михайло Омелянович-Павленко. – Каліш : Українське Воєнне Історичне Товариство, 1934. – 195 с.
115. Омеляновича-Павленко М. Українсько-польська війна 1918 – 1919 / Михайло Омелянович-Павленко. – Прага, 1929. – 72 с.
116. Опыт истории Лейб-гвардии Волынского полка / [составил А. Луганин]. Варшава : Типография С. Оргельбранда Сыновей, 1884.– Ч. I: 1817 – 1849. 1884. – 438 с.
117. Осташко Т. Українські монархічні сили в еміграції на початку 20-х років за даними дипломатичної служби УНР [Електронний ресурс] / Тетяна Осташко. – Режим доступу до статті: <http://hetman-ua.org/history/20.html>
118. Оськин М. В. Лодзинская оборонительная операция. Осень 1914 / Максим Викторович Оськин. – М. : Цейхгауз, 2007. – 48 с. – (Серия "Фонд военного искусства").
119. Палієнко М. Г. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / Марина Геннадіївна Палієнко. – К. : Темпора, 2008. – 688 с. – (Монографія).

120. Памятка конно-охотничьей команды 217 пехотного Кромского полка [Електронний ресурс].
121. Папікян А. Л. Збройні сили України двадцятого століття / Арташес Леонідович Папікян. – Львів : Військовий інститут при Державному університеті «Львівська політехніка», 1999. – 308 с. –(Монографія).
122. Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття) / Валентина Піскун. – К. : МП Луся, 2006. – 672 с. – (Монографія).
123. Плазова Т. І. Припинення бойових дій регулярною Армією УНР восени 1920 р. / Т. І. Плазова // Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: Держава та армія. – 2007. – № 584. – С. 98-106.
124. Події і особистості революційної доби : [зб. наук. праць / під ред. І.Ф.Кураса та ін.]. – К. : ІПіЕНД, 2003. – 267 с.
125. Полікарпенко Г. Організація Українських Націоналістів під час Другої Світової війни // На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні. Збірник статей, спогадів і документів. – Торонто, Нью-Йорк : Новий Шлях, 1985. – С. 403 – 433.
126. Політична історія України. ХХ століття: у 6 т. / [Редкол. : І. Ф. Курас (голова) та ін.]. – К. : Генеза, 2002-2003.– Т. 2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917 – 1920). – 2003. – 488 с.
127. Проблеми вивчення історії української революції 1917-1921 рр. / [відп. ред. В. Ф. Верстюк та ін.]. – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 296 с.
128. Редкин-Рымашевский А. Действия XXXII корпуса в Луцком прорыве [Електронний ресурс] / А. Редкин-Рымашевский. – М., Л., 1926.

129. Реєнт О. П. Українська революція і робітництво: Соціально-політичні та економічні зміни 1917 – 1920рр. / О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 1996. – 265 с. – (Монографія).
130. Романчук В. Українці в Берліні – від історії до сучасності [Електронний ресурс] / Володимир Романчук // Український альманах. – Режим доступу до статті: <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/06/09/українці-в-берліні-— від-історії-до-су/>
131. Росляк Р. УГА : оновлені підходи : [історія Української Галицької Армії (1918-1920)] / Р. Росляк // Народна армія. – 2006. – № 32. – С. 6.
132. Ростунов И. И. Русский фронт первой мировой войны / И. И. Ростунов. – М. : Наука, 1976. – 386 с. – (Монографія).
133. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / Олександр Сергійович Рубльов. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с. – (Монографія).
134. Рубльов О. С. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 рр. / Олександр Сергійович Рубльов, Олександр Петрович Реєнт. – К. : Альтернатива, 1999. – 319 с. – («Україна крізь віки» в 15 т., т. 10).
135. Русско-японская война 1904-1905 года / [составил В. Черемисовъ]. – СПб. : Издал В. Березовскій Комиссионер военно-учебных заведений, 1909. – 288 с.
136. Рыбин Д. Лодзинская операция на русском фронте мировой войны в 1914 году [Електронний ресурс] / Д. Рыбин. – М. : Воениздат, 1938. – 47 с.
137. Савченко В. А. Двенадцать войн за Украину / Виктор Анатольевич Савченко. – Харьков : Фолио, 2005. – 415 с. – (Время и судьбы).
138. Савченко В. А. Махно / Віктор Анатолійович Савченко. – Харьков : Фолио, 2005. – 415 с. – (Історичне досьє).

139. Савченко В. А. Павло Скоропадський – останній гетьман України / Віктор Анатолійович Савченко. – Харків : Фоліо, 2008. – 380 с. – (Історичне досє).
140. Савченко В. А. Симон Петлюра / Виктор Анатольевич Савченко. – Харьков : Фолио, 2004. – 415 с. – (Время и судьбы).
141. Савченко Г. Участь українців російської армії в діяльності міжнаціональних військових органів (жовтень – грудень 1917 р.) / Григорій Савченко // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття : матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції [«Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття»], (м, Київ, 20-21 листопада 2007 р.) / [редкол. : Литвин В. М. (голова) та ін.]. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2007. – С. 288 – 297.
142. Самутин П. Організація Українського Війська за часів Української Держави 1918 р. [Електронний ресурс] / Петро Самутин // Вісті комбатанта. – 1965. – № 4; 1965. – № 5. – Режим доступу до статті : <http://komb-ingwar.blogspot.com/2009/01/1918.html>
143. Семёнов В. Г., Семенова В. П. Губернаторы Оренбургского края / Владимир Геннадьевич Семёнов, Вера Петровна Семёнова. – Оренбург : Оренбургское книжное издательство, 1999. – 400 с.
144. Сергійчук В. Українські державники: Всеволод Петрів / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. І., 2008. – 304 с.
145. Середа М. Останні дні збройної боротьби (21.9.1920-21.11.1920) / М.Середа / Літопис Червоної Калини. – 1930. – Ч. 13. – С. 2-5.
146. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів : у 3 т. / Микола Сивіцький. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2005.– Т. 1. – 2005. – 344с. – (Документально-наукове видання).
147. Скорич А. І. Участь наддніпрянських військовиків у розбудові та реорганізації галицької армії (січень-липень 1919 р.) / А. І. Скорич // Вісник

- Національного університету «Львівська політехніка». – 2006. – № 555 :
Держава та армія. – С. 58 – 64.
148. Скробач Б. М. Кавалерія Збройних Сил УНР в польсько-радянській війні 1920 р. та особливості її застосування в оборонних боях і контрнаступі (травень-жовтень 1920 р.) / Б. М. Скробач // Військово-науковий вісник. – 2008. – Вип. 10. – С.177 – 186
 149. Сладек З. Русская эмиграция в Чехословакии: развитие «русской акции» / З. Сладек // Славяноведение. – 1993. – № 4. – С. 28 – 39.
 150. Слюсаренко П. М. Формування родів військ сухопутних сил армії Української Народної Республіки у 1920 р. / П. М. Слюсаренко // Вісник праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2007. – № 5. – С. 152 – 158.
 151. Солдатенко В. Ф. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917-1918 рр. / В. Ф. Солдатенко, Л. Г. Хало. – К. : ПП Позднишев, 2002. – 398 с.
 152. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу: у 4-х т. / В.Ф.Солдатенко. – Х. : Прапор, 2008.– Т. I: Рік 1917. – 2008. – 560 с. (Іст. есе- хроніки).
 153. Срібняк І. В. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921 – 1924 рр.) / Ігор Володимирович Срібняк. – Інститут дослідження модерної історії України. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – 187 с.
 154. Срібняк І. В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки- українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи : становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919 – 1924 рр.) / Ігор Володимирович Срібняк. – К. : Київський держ. лінгвістичний ун-т. Кафедра історії України та зарубіжних країн, 2000. – 324 с.
 155. Срібняк І. В. Військова діяльність уряду УНР в Екзилі (1921 – 1923 рр.): дис. канд. іст. наук : 07.00.02 / Ігор Володимирович Срібняк. – К., 1995. – 216с.

156. Стахів М. Третя Советська республіка в Україні. Нариси з історії третьої
воєнної інвазії Советської Росії в Україні і розвитку окупаційної системи в
часі: листопад 1919 – листопад 1924 / Матвій Стахів. – Нью-Йорк :
Український Конгресовий Комітет, 1969. – 244 с.
157. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / Матвій Стахів. – Вінніпег :
Історична бібліотека в Скrentоні, 1962.– Т. 1: Власними силами. – 1962. –
278 с.
158. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / Матвій Стахів. – Вінніпег :
Історична бібліотека в Скrentоні, 1962.– Т. 5: Директорія і Антанта. – 1962.
– 248 с.
159. Стефанів З. Історія українського війська / Зенон Стефанів // Київська
старовина. – К. – 1993. – № 2. – С. 81-99.
160. Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил
А.Зайончковский]. – М. : Высший военный редакционный совет, 1923.–Ч. 7 :
Кампания 1917 г. – 1923. – 188 с.
161. Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил
В.М.Клембовский]. – М., 1920.–Ч. 5 : Период с октября 1915 г. по сентябрь
1916 г. Позиционная война и прорыв австрийцев Юго-Западным фронтом. –
1920. – 123 с.
162. Стратегический очерк войны 1914 – 1918 гг. / [составил Г. Корольков]. –
М. : Высший военный редакционный совет, 1923.–Ч. 2 : Период с 1(14) сент.
по 15(28) ноября 1914 г. Августовское сражение, Варшавско-Ивангородская,
Краковская и Лодзинская операции, операции в Галиции и Карпатах,
Хыровское сражение. – 1923. – 186 с.
163. Стратегический очерк войны 1914-1918 гг. / [составил Я. Х. Цихович]. –
М. : Высший военный редакционный совет, 1922.–Ч. 1 : Период от
объявления войны до начала сентября 1914. Первое вторжение русских
армий в Восточную Пруссию и Галицкая битва. – 1922. – 237 с.

164. Тамарський Ю. Українське Вільне Козацтво [Електронний ресурс] / Ю.Тамарський // Вісті Комбатанта. – 1962. – № 1. – Режим доступу до статті: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2008/10/blog-post_31.html
165. Тинченко Я. Командарм Зимового походу / Ярослав Тинченко // Тиждень український. – 2009. – № 50 (111). – С. 50-54.
166. Тинченко Я. Спогади про українського командарма / Ярослав Тинченко // Політика і культура. – 2002. – № 26. – С. 51.
167. Тинченко Я. Українське офіцерство : шляхи скорботи та забуття. 1917-1921 роки / Ярослав Тинченко. – К. : Тиражувальний центр УРП, 1995. – 258 с.
168. Тинченко Я. Українські збройні сили березень 1917 р. – листопад 1918 р. (організація, чисельність, бойові дії) / Ярослав Тинченко. – К. : Темпора, 2009. – 480 с. – (Наукове видання).
169. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921) / Ярослав Тинченко. – К. : Темпора, 2007. – 536 с. – (Наукове видання).
170. Тихомиров В. А. Русская гвардия в первую мировую войну/ В.А.Тихомиров, Е. И. Чапкевич // Вопросы истории. – 2000. – № 9. – С. 32– 51.
171. Тишик Б. Й. Західно-Українська Народна Республіка 1918 – 1923 / Б.Й.Тишик, О. А. Вівчаренко. – Коломия, 1993. – 118 с.
172. Ткачук П. П. Командні кадри Сухопутних військ Галицької армії 1918–1919 рр. / Павло Петрович Ткачук // Військово-науковий вісник. – 2008. – Вип. 10. – С. 187 – 200.
173. Трохимович В. Національні збройні формування на території України в період Другої Світової війни / В.Трохимович // 1939 рік в історичній долі України і українців : матеріали міжн. н. конф. 23-24 вересня 1999 р. – Львів, 2001. – С. 187-192.

174. Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище Володимир Павлович Трощинський. – К. : Інтел, 1994. – 259 с.
175. Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919-1920 рр. / Юрко Тютюнник. – Нью-Йорк : Вид-во Чарторийських, 1966. – 99 с.
176. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни / Юрко Тютюнник. – Харків : Державне видавництво України, 1924. – 101 с.
177. У 50-ті роковини маршу Армії УНР в Зимовий Похід (Ювілейний Наказ Генеральної Управи Союзу Бувших Українських Вояків в Канаді) // Дороговказ. – 1969. – Ч. 26 (45). – С. 3-4.
178. У 50-річчя Зимового Походу Армії УНР / [під ред. М. Крата, Ф.Грінченка]. – Нью-Йорк : Накладом Орденської Ради Ордена Залізного Хреста Армії УНР, 1973. – 280 с.
179. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія (Матеріали до історії Війська УНР рік 1919) / Олександр Удовиченко. – Нью-Йорк : Червона Калина, 1971. – 264 с.
180. Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921 / Олександр Удовиченко. – Вінніпег : Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. – 177 с.
181. Українська революція і державність (1917-1920 рр.) / [авт. кол. Т.А.Бевз, Д. В. Веденєєв]. – К. : Парламентське видавництво, 1998. – 247 с. – (Наукове видання).
182. Українська революція і державність (1917–1920 рр.) / [редкол. : О.С.Онищенко та ін.; уклад. : А. Л. Панова, В. Ф. Солдатенко, Л. В. Бєляєва та ін.; наук. ред. В. Ф. Омельчук]. – К. : НАН України. Національна бібліотека імені В. І. Вернадського, 2001. – 816 с. – (Науково-бібліографічне видання).
183. Уткин А. И. Первая Мировая война / Анатолий Иванович Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – 592 с. – (Серия : История России. Современный взгляд).

184. Уткин Б. П. Брусиловский прорыв / Б. П. Уткин // Первая мировая война: Пролог XX века. – М. : Наука, 1998. – С. 627-632.
185. Филипенко А. Бій за Ананьїв і Балту. Епізод «Зимового походу» армії УНР / А. Филипенко // Юго-Запад. Одесика. – 2007. – вип. 3. – С. 108-118.
186. Филонович В. У 40-ві роковини Зимового Походу // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – 1960. – Ч. 4 (7). – С. 7-8.
187. Футала В. П. Українська державно-політична еміграція в Польщі (1920–1930-ті рр.) : сучасні дослідження та інтерпретації / В. П. Футала // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2008. – № 612. – С.124 – 128.
188. Чабанівський В. В 40-ві роковини Зимового Походу // Бюлетень Союзу Бувших Українських Вояків у Канаді. – 1960. – Ч. 3 (6). – С. 2-3.
189. Чапкевич Е. И. Русская гвардия в Февральской революции / Е.И.Чапкевич // Вопросы истории. – 2002. – № 9. – С. 3-16.
190. Чернавин В. К вопросу об офицерском составе Старой Русской Армии к концу ее существования // Военный сборник общества ревнителей военных знаний. – Белград, 1924. – Книга 5. – С. 213-230.
191. Чортківська офензива. – Мюнхен : Видання Братства кол. Вояків 1-ої Української Дивізії УНА, 1953. – 37 с.
192. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність / Лев Шанковський. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1958. – 317 с.
193. Шанковський Л. Українська Галицька Армія / Лев Шанковський. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 396 с. – (Воєнно-історична студія).
194. Шаповал М. Ю. Занепад У.Н.Р. / М. Ю. Шаповал. – Прага : Вільна Спілка, 1928. – 42 с.
195. Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі 1918 – 1919 / Семен Шевчук. – Торонто : Накладом автора, 1965. – 280 с.

196. Adams S. Eyewitness World War I / S. Adams. – London : by Darling Kindersley Limited, 2001. – 72 pg.
197. Bradly J. The Civil War in the Ukraine / J. Bredly. – London, 1975. – 275 pg.
198. Bruski J. J. Petlurovcy. Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919 – 1924) / Jan Jacek Bruski. – Kraków : Wydawnictwo ARCANA i Jan Jacek Bruski, 2000. – 600 s.
199. Bruski J. J. Rada Republiki – parllament Ukraińskiej Republiki Ludowej na uchodźstwie (luty – sierpień 1921 r.) / Jan Jacek Bruski // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 337 – 347.
200. Desroches A. The Ukrainian Problem and Symon Petlura (The Fire and the Ashes) / Alain Desroches. – Chicago : Ukrainian Research and Information Institute, 1970. – 108 pg.
201. Hupert W. Zajecie Matopolski Wschodniej i Wolynia w roku 1919 / W.Hupert. – Lwow, Warszawa, 1928. – 107 s.
202. Jukes G. The Russo-Japanese War 1904 – 1905 / Geoffrey Jukes. – Wellingborough : Osprey publishing, 2002. – 95 pg. – (Essential Histories).
203. Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919 – 1920 / Zbigniew Karpus // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 235 – 246.
204. Karpus Z. Jency i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918 – 1924 / Zbigniew Karpus. – Toruń : Wydawnictwo Adam Marszałek, 1997. – 210 s.
205. Klimecki M. Galicja Wschodnia 1920 / Michał Klimecki. – Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 2005. – 212 s. – (Historyczne Bitwy).
206. Klimecki M. Lwow 1918 – 1919 / Michał Klimecki. – Warszawa : Dom Wydawniczy Bellona, 1998. – 212 s. – (Historyczne Bitwy).

207. Klimecki M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Wschodnia. Galicję 1918 – 1919 r. : Aspekty polityczne i wojskowe / Michał Klimecki. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny, 1997. – 279 s.
208. Klimecki M. Wojna czy pokój Polsko-ukraińskie negocjacje 1918 – 1921 / Michał Klimecki // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 43 – 79.
209. Kolańczuk A. Żołnierze armii Ukraińskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920 – 1924) / Aleksander Kolańczuk // Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – S. 273 – 307.
210. Konieczny Z. Stosunki polsko-ukraińskie na ziemiach obecnej Polski w latach 1918 – 1947 / Zdzisław Konieczny. – Wrocław : Stowarzyszenie Upamiętnienia Ofiar Zbrodni Ukraińskich Nacjonalistów, 2006. – 536 s.
211. Kozłowski M. Zapomniana wojna: Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918 – 1919 / Maciej Kozłowski. – Bydgoszcz : Świadectwo, 1999. – 370 s.
212. Lukomski G. Wojna polsko-ukraińska 1918 – 1919 / Lukomski G., Partacz Cz., Polak B. – Koszalin, Warszawa : Uczelnia Wyższej Szkoły Inżynierskiej w Koszalinie, 1994. – 286 s.
213. Polska i Ukraina Sojusz 1920 roku i jego następstwa / [redakcja naukowa Zbigniew Karpus, Waldemar Rezner, Enilian Viszka]. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Nikołaja Kopernika, 1997. – 562 s.
214. Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920 – 1939) [Електронний ресурс] / Robert Potocki. – Lublin : Wydawnictwo: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1999. – Режим доступу до книги: <http://exlibris.org.ua/potocki/>
215. Skrukwa G. Formacje wojskowe ukraińskiej "Rewolucji narodowej" 1914 – 1921 / Grzegorz Skrukwa. – Toruń : Wydaw. Adam Marszałek, 2008. – 717 s.

- 216.** Ukrainian Liberation Army (UVV) [Електронний ресурс] // Ukrainian formations in German and Axis armies. – Режим доступу до статті: <http://ukr-ww2.onestop.net/uvv.html>

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота є всебічним дослідженням військового та громадсько-політичного шляху генерала Михайла Омеляновича-Павленка протягом буремного періоду від народження генерала до виїзду в еміграцію. У дослідженні Омелянович-Павленко представлений як центральна постать в українській боротьбі за незалежність, підкреслюється його вирішальна роль як командувача Галицької армії, а згодом Головнокомандувача Дієвої армії Української Народної Республіки (УНР). Значна увага приділяється його участі та керівництву в ключових військових операціях, включаючи стратегічно важливий Перший зимовий похід, який продемонстрував стійкість і рішучість українських військ перед обличчям значно переважаючих сил противника.

Робота заглиблюється в біографію Омеляновича-Павленка, простежуючи його військову освіту та початкову кар'єру в Російській імператорській армії та пояснюючи чинники, що спонукали його присвятити своє життя та військовий досвід справі української державності після революційних подій 1917 року. Його лідерство було надзвичайно важливим в організації та спрямуванні українських збройних сил проти грізних супротивників, головним чином більшовицької та польської армій, у період інтенсивних конфліктів та мінливих союзів. Після військової поразки УНР та окупації українських територій Омелянович-Павленко залишався активною та впливовою фігурою в українській політичній та військовій еміграції, продовжуючи відстоювати українську справу та залишивши після себе цінні письмові праці та мемуари, що є важливими першоджерелами для історичних досліджень.

Структура дипломної роботи логічно організована в три основні розділи, що хронологічно висвітлюють кар'єру Омеляновича-Павленка: його початкова служба в російській армії, командування Галицькою армією та його ключова роль як очільника Дієвої армії УНР. У дослідженні використано різноманітні історичні джерела для побудови оповідання та аналізу, включаючи раніше малодосліджені архівні документи, сучасні публіцистичні матеріали та особисті мемуари учасників подій. В роботі рішуче наголошується на необхідності

цілісного та поглибленого аналізу багатогранної життя та діяльності Омеляновича-Павленка для досягнення більш повного розуміння складних військово-політичних динамік, що характеризували Україну початку ХХ століття. Крім того, дипломна робота підкреслює значний вплив, який окремі лідери мали на перебіг історичних подій у цю революційну епоху. Визнаючи зростаючий науковий інтерес до військових командувачів періоду УНР, стверджується, що специфічна діяльність та внесок Омеляновича-Павленка все ще потребують більш детального та цілеспрямованого наукового дослідження, щоб повною мірою оцінити його спадщину та роль в історії України. Таким чином, ця робота є цінним внеском до існуючого масиву знань, пропонуючи розуміння його різноманітних ролей та його непохитної відданості українському національно-визвольному руху.

Ключові слова: Михайло Омелянович-Павленко, Українська революція (1917-1921), Військова діяльність, Громадсько-політична діяльність, Галицька армія, Дієва армія УНР, Перший зимовий похід, Українська Народна Республіка (УНР), Військова історія України.

SUMMARY

The thesis is a comprehensive study of the military and socio-political path of General Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko during the turbulent period from the general's birth to his emigration. The study presents Omelyanovych-Pavlenko as a central figure in the Ukrainian struggle for independence, emphasizing his crucial role as commander of the Halychian Army, and subsequently Commander-in-Chief of the Army of the Ukrainian People's Republic (UNR). Significant attention is paid to his participation and leadership in key military operations, including the strategically important First Winter Campaign, which demonstrated the resilience and determination of Ukrainian troops in the face of significantly superior enemy forces.

The work delves into Omelyanovych-Pavlenko's biography, tracing his military education and initial career in the Russian Imperial Army and explaining the factors that led him to dedicate his life and military experience to the cause of Ukrainian statehood after the revolutionary events of 1917. His leadership was extremely important in organizing and directing Ukrainian armed forces against formidable adversaries, mainly the Bolshevik and Polish armies, during a period of intense conflicts and shifting alliances. After the military defeat of the UNR and the occupation of Ukrainian territories, Omelyanovych-Pavlenko remained an active and influential figure in the Ukrainian political and military emigration, continuing to advocate for the Ukrainian cause and leaving behind valuable written works and memoirs that are important primary sources for historical research.

The structure of the thesis is logically organized into three main sections that chronologically cover Omelyanovych-Pavlenko's career: his initial service in the Russian Army, command of the Halychian Army, and his key role as the leader of the UNR Army. The study used various historical sources to construct the narrative and analysis, including previously little-studied archival documents, contemporary journalistic materials, and personal memoirs of participants in the events. The work strongly emphasizes the need for a holistic and in-depth analysis of Omelyanovych-Pavlenko's multifaceted life and activities to achieve a more complete understanding of the complex military and political dynamics that characterized early 20th-century

Ukraine. In addition, the thesis highlights the significant impact that individual leaders had on the course of historical events in this revolutionary era. Recognizing the growing scientific interest in the military commanders of the UNR period, it is argued that the specific activities and contribution of Omelyanovych-Pavlenko still require more detailed and focused scientific research to fully assess his legacy and role in the history of Ukraine. Thus, this work is a valuable contribution to the existing body of knowledge, offering an understanding of his various roles and his unwavering commitment to the Ukrainian national liberation movement.

Keywords: Mykhailo Omelyanovych-Pavlenko, Ukrainian Revolution (1917-1921), Military activity, Socio-political activity, Halychian Army, Active Army of the UNR, First Winter Campaign, Ukrainian People's Republic (UNR), Military history of Ukraine.